

Д. ТУЦОВИЋ

СРБИЈА И АРБАНИЈА

ЈЕДАН ПРИЛОГ КРИТИЦИ ЗАВОЈЕВАЧКЕ ПОЛИТИКЕ СРПСКЕ БУРЖОАЗИЈЕ

БЕОГРАД

НОВА ШТАМПАРИЈА САВЕ РАДЕНКОВИЋА И БРАТА
ДЕЛСКА УЛИЦА БР. 1.

1914.

349. 711

P-08

ms. 1128

ПРЕДГОВОР

Арбанским питањем позабавили смо се овде нешто потпуније више из практичних потреба него из теорискога интереса. Арбанска политика наше владе завршена је поразом који нас је стао великих жртава. Још веће жртве нас чекају у будућности. Завојевачком политиком српске владе према арбанаском народу створени су на западној граници Србије такви односи да се у скорој будућности мир и редовно стање тешко могу очекивати. У исто време Арбанија је том политиком гурнута у наручја две на западном Балкану најзаинтересованије велике силе, а свако учвршћивање утицаја ма које капиталистичке државе на Балканском Полуострву представља озбиљну опасност по Србију и нормалан развитак свих балканских народа.

Али да се том практичном циљу одговори, морали смо се забавити приликама у Арбанији. То је било у толико потребније учинити што је, прво, наша штампа, у погубној утакмици да помогне једну рђаво упућену и рђаво извођену политику, месецима и годинама распростирала о арбанаском народу тенденциозна мишљења, и што је, друго, таквим мишљењима и сама

влада покушала да оправда своју завојевачку политику у Арбанији.

Више обавештења о приликама и сукобима интереса на том крају Балкана треба да послужи правилнијем схватању прилика у Арбанији и стварању бољих односа између српскога и арбанаскога народа. Нарочито је више обавештења потребно пролетаријату на коме главито лежи велики задатак да најодлучније устане против завојевачке политике буржоазије и власничких кругова и да на једном актуелном практичном питању покаже колико је здрав и спасоносан рад балканске социјалне демократије на пријатељству, савезу и најпунијој заједници свих балканских народа.

Ако би ова књижица послужила као прилог том историском задатку балканских социјалдемократских партија, наша скромна очекивања тиме би била оправдана.

1. јануара 1914.
Београд.

Д. Т.

I. ИЗ ЖИВОТА АРБАНАСА

I. Постојбина и распрострање.

Постојбина Арбанаса је у главном један сплет горостасних планина које одвајају плодне котлине Старе Србије и Македоније од Јадранскога Мора. Она се спушта на морску обалу од Скадра на северу па на југ до грчкога насеља; али тај релативно дугачак приморски појас је не само узак већ и подбаран и маларичан. Најповољније услове за живот пружају местимично проширене плодне долине Дрима, Маће, Семене, Шкумбије и Девола. Али област планинских кланаца са омањим речним лукама и равнинама је и данас права постојбина арбанаских племена која упорно чувају односе и навике живота давнашњег порекла.

Преко тога планинскога земљишта пролазили су некада врло важни путеви културнога света, међу којима се нарочито истичу на југу Via Egnatia: Драч, Елбасан, Струга, Охрид, Битољ и даље за Солун и Цариград и на северу Via di Zenta, Зетски Пут, који се од Скадра пробијао долином Дрима ка Призрену и даље водио у унутрашњост Балканскога Полуострва. Трагови некадашњег значајнога привреднога и културнога кретања које је текло тим путевима

и њиховим огранцима сачувани су до данас у већином порушеним утврђењима и још очуваним монументалним мостовима; њих је пуна Арбанија. Али путеви су данас опустели. По малим засутим стазама које су местимично тешко пролазне једва им се траг назире. А даље од њих десно и лево царује толика примитивност живота, као да су се утицаји некадашњег културнога кретања задржавали на првим гребенима карста кроз који су се ти путеви с муком пробијали. Зар нам пре циглих неколико година један путник по Северној Арбанији не вели у својим белешкама како је пуцњима из револвера „објавио сеир на далеко што је први пут нога Европљанинова ступила на врх Кунорин и што је први пут Европљанин гледао лурјанска језера“? Као да чујемо радостан глас испитивача Централне Африке!

Судбина ових области нераздвојно је скопчана са судбином Јадранскога Мора. Докле је Јадранско Море, као што ћемо доцније видети, било један велики канал кроз који је текао цео огромни саобраћај Запада са Истоком, јадранска обала је у привредном погледу била врло жива. Трагови тога привредно-трговинскога живота виде се у арбанаским приморским градовима као и на понеким старим рудокопима. Скретањем трговинскога саобраћаја са Средоземнога Мора на Атлански Океан, о чему опширније говоримо у трећој глави, погођено је цело Балканско Полуострво, па и Арбанија. У току времена луке Јадранскога Мора губе стари значај за светски саобраћај са Цариградом и Истоком, услед тога и трансверзални путеви кроз Арбанију, а унутрашњи саобраћај на полуострву почиње услед многих политичких и

привредних промена гравитирати све више Солуну на југ и Средњој Европи на север. Овамо, ка Солуну, окреће се и трговина свих вароши поред Дрима, од Корче до Пећи, у којима још живи стара трговачко-занатлишка генерација која је некада радила искључиво са Драчом, Кројом и Скадром.

Тако је природна отсеченост арбанаске постојбине појачана скоро апсолутном културно-саобраћајном искљученошћу, а Турска, иначе крута за спровођење и обезбеђење саобраћаја, само се радовала што је ова племена могла скинути с врата, остављајући их самима себи, пљачци и међусобном истребљивању.

Племена су се намножавала, упркос беснењу крвне освете, а у планинама и гудурама са старим начинима рада хлеба не достиже. Из те тескобе Арбанаси су тражили излаза и, као што увек у историји народних сеоба бива, они су се кретали тамо где природа пружа више средстава за живот, ка плодним котлинама Старе Србије и Македоније. На ову страну их је у осталом водио и нов правац саобраћаја, јер су данас вароши с ове стране Дрима, снабдеване еспапима преко Скопља, Битоља и Солуна, постале пијацама чак и оних арбанаских племена која живе дубоко у Арбанији.

О том продирању Арбанаса на исток у нас се много писало, јер се јако тицало српскога насалја у северозападним областима Турске. То је и данас главно средство којим шовинистичка штампа изазива код српскога народа мржњу према „дивљим“ Арнаутима, прикривајући као гуја нокте дивљаштва која је српска војска према њима починила. Колико је само суза проливено што је историско Косово преплављено

Арнаутима! Они су прошли и даље и опасали стару српску границу, у великом броју су нађени у новоослобођеним окрузима и, нажалост, из њих најурени, да у толико буде јачи арнаутски појас око границе; спуштали су се и у Македонију, јако прожели тетовску котлину и сишли на Вардар; са северозапада су опасали Скопље.

Ми се не можемо овде упуштати у питање: у колико је проређеност српскога елемента у овим крајевима непосредан резултат арнаутске навале а у колико је последица општега, утврђенога кретања српскога народа с југа на север? Насељавање Шумадије је без сваке сумње дошло расељавањем југозападних крајева. Историски је утврђено да се српски живаљ из ових крајева повлачио у масама уз аустриске трупе, када год су ове у 17. и 18. веку морале обустављати своја надирања на југ и повлачити се. Напоследку, одакле су Срби по Старој Војводини и ко их је и због чега превео? Када би се о свему томе и много којечему другом хтело водити рачуна, онда *крвна освета* коју данас власничка Србија према Арбанасима проповеда и *врши* не би била ни толико оправдана колико она на коју се Balkanicus и Д-р Владан згрожавају. Ако би, уосталом, стајало да је српски елеменат просто на просто потиснут арбанаским, зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова огњишта? Зар словенска племена нису потисла староседеоце ових земаља средствима о којима историк нема ни мало лепо мишљење? И зар, напоследку, нису Турци потискивали и њих и друге покорене народе, па

их упркос тога званична Србија сматра данас за највеће љубимце своје у новим крајевима?

Арбанаси су се распрострли на исток на рачун Словена, то је истина. Али испитивање узрока тога арбанаскога продирања још мање даје за право осветничком држању према њима. Пре свега, на који су начин Арбанаси освојили ове крајеве: *појискивањем* или *прешајањем*? На ком су пољу били јачи? Наравно да они зе претапање, за асимилацију туђега елемента нису имали услова, јер су културно стајали испод свих суседа, па чак и Црногораца. Проф. Цвијић је нашао на Косову свега 140 поарбанашених кућа! Арбанаси су се даке настањивали на местима која су други силом или милом напуштали, са којих су старинци отишли или потиснути. То напуштање је, нема сумња, врло великим делом последица несноснога суседства примитивних, пљачкашких, необузданих арнаутских племена или чак њихова груба притиска. Несигурни са имовином, необезбеђени са животом, спречени у слободи рада и располагања производом свога рада, старинци су се са својих огњишта морали уклањати.

С друге стране, честе миграције су одлика живота у Турској уопште, а не само у граничним областима према Арбанасима. *А узрок њако лако и честом сељакању лежи у беговском систему привреде.* Као год што је сточарско занимање Арбанаса основ њиховој лакој покретљивости и номадским навикама, тако исто је феудални систем својине земље био главни разлог што су се старинци толико решавали на сеобу. Они нису били везани за огњишта *својином*, најчвршћом везом за коју се у друштву зна. Према томе испитивање овога питања

мора нас довести до уверења: да је мартинка „дивљих“ Арнаута у сваком погледу недовољан разлог за објашњење процеса арбанаскога овлађивања и продирања на исток, *већ да се њај процес вршио на основици економскога система који је био до данашњега дана реална подлога целокућнога животоа у Турској.*

У колико су други узроци томе припомагали, као напр. осећај несигурности и груба сила, они су лежали у систему владавине у Турској, у општој анархији управе и незаштићености раје. Турски режим је гледао кроз прсте када Арбанаси врше груба насиља према хришћанима, као што их је опет немилосрдно косио ако својим поступцима повреде власничке интересе режима. Нису Арбанаси једино племе са којим је турски режим поступао како му је када било потребно. Такви су и Курди, суседи Јермена.

Продирањем на исток арбанаски елеменат се не само јако измешао са српским насељем, већ је готово потпуно овладао у неким областима, као што су Метохија и Пећ, у којима је до пре неколико векова било политичко и црквено средиште српскога народа под Турцима. Најлепши споменици српске средњеveковне културе налазе се данас у средини скоро искључиво арбанаскога народа. А та мешавина живих људи и старих споменика, која је при ограничењу Арбаније према Србији дала толико посла Лондонској Конференцији, постала је укрштањем два правца културнога и народнога кретања: први, старији, за време трговинских веза средњеveковне српске државе са Јадранским Морем, изазивао је продирање српскога народа ка приморју, и мртви споменици тога продирања налазе се по целој Северној Арбанији; други,

новији, настао је као последица повлачења српскога народа североисточно, дубље у унутрашњост и ближе северној граници. Стопу у стопу за тим повлачењем наступао је арбанаски елеменат.

У првом периоду побеђавала је политичка и културна надмоћност српскога народа, у другом периоду побеђивала је културна заосталост и осамљеност арбанаскога народа у којој је племенска организација била сачувала пуну снагу. Турска не само да није ништа учинила да Арбанасе из осамљености изведе и културним мерама покуша увести у заједнички живот, већ је у суштини свога система владавине носила све услове за конзервирање арбанаске примитивности као што је кочила развитак у сваком другом погледу. То је сада, када нема више турскога режима, потребно у толико јаче нагласити што су власнички кругови балканских државица, као наследници турске власти, већ пошли путем не научнога принципа: *да се са променом усџанова и услова живоџа мењају и људи*, већ путем варварскога начела, којим се чак ни Турска није у толиким размерама служила: *да су гробови и вешала већи учиишељ од нових усџанова*.

2. Племенска организација и крвна освета.

Продирање Арбанаса на исток је од великога историскога значаја. Оно је одлучило судбину српскога народа у целој области на јужној граници пређашње Србије. Оно је створило онај познати арнаутски појас који је врло вероватно могао бити један од узрока што наша

народна револуција 1804 није отишла даље на југ, али који је у сваком случају спречавао доцније утицање живота слободне Србије на потиштене словенске масе у Турској.

Али то арбанаско продирање на исток упућује нас да посумњамо у чврстину племенске организације друштвенога живота код њих. Наиме, оно је посредан доказ да се племенска организација код Арбанаса *иживљава* и да не држи више своје чланове сигурно у руци, *јер она није више у стању да задовољи њихове животне потребе.*

У Северној Арбанији друштвени живот Арбанаса врши се још увек у границама племена којих по братеру Михачевићу има двадесет и седам.¹ Истина кретањем и иселјавањем становништва ових брда племена су често пута *територијално расшурена*, али *крвно сродство* се и после тога осећа. Краснића има напр. у призренској околини, на Косову, у Острозубу, у ђаковичкој нахији, пећској и беранској, у Малесијама и т. д.² Ма да се Краснићи у свима тим крајевима држе свога племенскога имена и сродства, ма да се сви ти растурени делови једнога племена сматрају као *једнојленици* или *арнаутски кушерици*, сасвим је природно што удаљавање ових људи са њихове првобитне племенске базе слаби њихову племенску приврженост, постепено гаси племенске традиције и старе навике живота. Ако ти досељеници дођу у крајеве у којима су јаки други културни утицаји или у којима влада државни закон,

¹ Вид. Fra. Lovro Mihačević. Po Albaniji Dojmovi s puta. Str. 21—24.

² Вид. „О Арнаутима.“ Писмо од М. Ч. Борба год. 1912. Бр. 15.

као што је то вардарска долина, код њих врло брзо племенско сродство, племенске навике живота, крвна освета и т. д. уступају места општем закону и новом начину живота. Када странац путује кроз те крајеве, тешко ће по начину рада, обрађености земље и вођењу газдинства моћи приметити да има какве разлике између ових арнаутских досељеника и словенских старица.

Код племена која су остала на својем племенском огњишту, било цела или главном делом, племенска организација представља још увек једну живу друштвену силу. Код извесних племена наћи ће се још и данас племенске старешине који уз припомоћ неколико старијих и виђенијих људи руководе општим пословима племена. Још увек постоји племенска организација судске власти, било у виду *илећније* (старост), скупа дванаесторице који се бирају од случаја до случаја за решење крупнијих спорова, било у виду *судова добрих људи* или нарочитих *изабраних судија*. За избор ових племенских функционера као и за друге племенске послове служе *народни скујови* чије су одлуке апсолутно обавезне. Али као најкарактеристичнија манифестација племенскога *живоша* код Арбанаса постоји још увек *крвна освета*, од које је, као што Енглес лепо вели, наша смртна казна само цивилизована форма. „За своју безбедност појединац се ослањао на заштиту племена, и то је могао чинити; ко њему какво зло учини, чини га целом племену. Из тога, из крвних веза племена поникла је обавеза крвне освете, која је код Ирокеза била безусловно призната. Ако члан туђега племена убије једноплеменика, цело племе убијенога

било је обвезано на крвну освету. Најпре се покуша измирење; племе убице држи веће и чини племену убијенога предлоге за измирење, обично нудећи изјаве сажалења и велике поклоне. Ако се они приме, ствар је тиме свршена. У обрнутом случају повређено племе наменује једнога или више осветника који су обавезни да убицу гоне и убију.“¹

Ма како се мислило о садашњем ауторитету ових племенских установа према члановима племена и о садашњој свежини старих племенских традиција, несумњиво је *да се племена још и данас јављају једна према другима као извесна самостална политичка тела*. Многи природни и друштвени узроци, карактер земљишта, насељавање, оскудица у земљи,

¹ Вид. Friedrich Engels, *Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. S. 78.

О крвној освети код Арбанаса *Михачевић* вели: „Крвна се освета не смије заборавити, она се мора, хтио не хтио, осветити... Убојица, да се бар за неко вријеме очува од крвне освете, мора оставити своју кућу и селити у друго село. Али рођаци убијенога имају право убити не само баш убојицу, него и ма кога мушкарца из његове куће и из његове својте, а и поред тога увијек остаје дужност убити убојицу. *Па будући освети освети изазива, што се догађа, да се гомила крв на крв, ће се убијају, да чистиаве породице остају без мушке главе и шако уићну. Освети траје до пет, десет, двадесет, пагде и више од педесет година.*“ Крвна освета се избегава *илаћањем* или *прашћањем*. Састану се представници једне и друге стране, дванајест или више, у кући убице на збор на коме догађај расправљају. Ако се споразум постигне, уводе убицу везаних очију и руку, па зовну увређенога да му опрости и у знак тога одрешу очи и руке. Други начин измирења је овакав. Убица оде у пратњи два три пријатеља кући увређенога и везаних руку пада пред њим на колена и моли за опроштај. У знак праштања увређени му одрешу руке и води га у кућу на част. („По Албанији,“ стр. 103—105.).

сеоба и т. д. утицали су да се ове заједнице крвнога сродства најразличније комбинују са регионалним заједницама које везују многи важни локални интереси, заједницама људи различних племена настањених у јеној области, као што су то барјаци и крене. Али преко свих тих веза и интереса још увек важи: *што је иза оквира племена шуђе је*. У тим племенским оквирима Арбанаси налазе најсигурније заштите, јер се још увек цело племе залаже за свакога једноплеменика.

Али и ако племена у Северној Арбанији представљају једна према другима засебне „државѐ“ које чувају своје границе као светињу, и ако крвна освета још увек ради, ипак се мора признати *да је економска подлога племенскога живота и код Арбанаса одавна ишчезла*. Пре свега земља више није заједничка племенска својина. Извршена је деоба земље, али та деоба још није отишла до краја. Као заједничка својина су још само шуме, и то не увек, испаше, воде и т. д.; сва остала зиратна земља својина је *задруга* које су у Северној Арбанији веома развијене. Као тип једне такве задруге изнео нам је Марко Миљанов¹ „недијељену фамилију“ Јака Матина из Миридита која „има околу стотине чељади, међу којима је околу шездесет војника под оружјем“. Пет, десет, петнаест и двадесет одраслих људи у кући су врло честа, управо редовна појава код Арбанаса.

Без обзира на величину ових задруга, са деобом земље племенска организација је изгубила основ унутрашњег јединства и хармо-

¹ Вид. Живот и обичаји Арбанаса. Стр. 47.

није. Поједине породице су биле у могућности да на рачун других захвате већи и бољи део племенске земље. А како је — што је за распадање пламенских организација нарочито важно — новчана привреда свуда више или мање продрла, јаче и богатије задруге су могле своје богатство увећавати прикупљивањем земље, пљачком, отмицом, трговином и свима другим средствима којима новчана привреда и производња еспапа отвара широм врата.

Као што је преласком земље из племенске својине у задружну и развитком новчане привреде раздрузгана истинска подлога унутрашњег племенског јединства, тако је и оскудица у земљи и стешњеност у северноарбанским кршевима натоварила племенима на леђа сталну борбу око земље и племенских атара. У цвету свога развитка племенска организација претпоставља врло неразвијену производњу и врло ретку насељеност у пространој области. Докле племе има на расположењу довољно незаузете земље која се са намножавањем чланова просто заузима и увлачи у обраду, дотле су свађе и борбе око земље излишне, дотле оскудица у земљи не увлачи племе у сталне сукобе са суседним племенима, дотле и приватна задружна својина земље није по јединство племенске организације тако опасна. И у том погледу је племенска организација код Арбанаса изгубила реалну подлогу.

Како се то може објаснити? Племенска организација изгубила економску подлогу, па ипак се одржава. Како је то могуће?

Такве појаве за историју људског друштва нису ништа необично. Организација људског друштва, облици заједничког живота управо

и иду за економским променама, као последица истих, никако обрнуто. А како ће се и којом брзином вршити процес прилагођавања облика друштвенога живота облицима рада и производње, то сад зависи од многих других историских фактора.

У том погледу за арбанаска пламена је веома карактеристично: прво, што је садашња њихова постојбина искључиво кршевита, планинска, бесплодна област Северне Арбаније; друго, што је та област по природној отсечености и саобраћајној искључености можда најизолованија стопа земље у Европи. Ето на тој стопи земље племена су се сачувала и намножавањем узајамно стешњавала, осећајући тешку оскудицу у земљи у толико јаче што су најбољи делови земљишта у границама племена приграбили појединци, истакнути прваци, понеки бег и богате задруге. Међутим околина ове кршевите постојбине и према приморју и са југа и од плодних поља Македоније и Старе Србије на истоку *била је заузећа* великим чифлицима чије границе су чували свим својим ауторитетом моћни бегови и државне власти. У границама племена дакле појединци нису више имали обезбеђену егзистенцију као некада, а сваки њихов покушај да нађу опстанка ширењем племенскога атара доводио их је у оштар сукоб са суседним племенима и државним властима. Једини резултат свакога таквога покушаја био је повећање броја свађа и непријатеља.

У тој тескоби, као у каквој крлетци, настао је нов живот у племенима и између њих. Пре свега апсолутно неповерење према свакоме. Сви путници по Арбанији саопштавају

са колико суревњивости ови горштаци бде над интегритетом свога атара и са колико неповерења и сумње предусрећу свакога странца, бојећи се да није дошао да узме нешто од њихових брда! Борба око граница и испаша почела је да бесни. Са целим суседством у крвној освети. Затворени са свих страна, пљачка је била још једини спас ових горштака. *И пљачка је пошла њиховим главним извором живота*, а редовно занимање заседе, уцене путника и трговаца, отмица стоке, праћени убиствима и убиствима за убиства, добро организовани пљачкашки походи према приморју или у плодне крајеве на истоку. Све нас то потсећа на оно стање у коме су се налазила грчка племена у доба пропадања племенске организације и за које Енглес вели: „Стари рат племена против племена већ изврнут у систематску хајдучију на суву и на мору за освајање стоке, робља и блага; укратко богатство се цени и поштује као највеће добро, а стара племенска организација се злоупотребљава за оправдање насилне отмице богатстава“.

Чиме се сада племенска организација одржава? Од како је преовладала приватна својина земље са производњом еспапа, чланови племена су упућени да гледају своје добро само у свом приватном газдинству, заједнички племенски интерес је сужен, унутрашње племенско јединство разорено. *Од тога тренутка племена се јављају као целине само према туђим племенима и према суседству са којим су у социјалном непријатељству и борби.* Племенска организација се не држи више на унутрашњем племенском јединству већ на сталној

опасности споља и непрекидној затегнутости односа и борби на свима странама, борби која је заиста борба на живот и смрт.

Али иза ове племенске заједнице и садашње крвне освете крију се сасвим други услови живота. Ако је у цвету племенскога живота племенска заједница пружала свима члановима обезбеђен и једнак живот, данас је сваки члан заједнице уживао онолико сигурности и угодности у животу у колико је био већи сопственик. Ако је раније борба са туђим племенима била у подједнаком интересу свих чланова, данас је она поглавито у интересу оних чији је опстанак у племену осигуран, који имају стада за испаше и земље за обраду. Ако је та борба раније вођена за заштиту и неповредност племенскога земљишта, данас се поглавито води због недостатка земљишта. Ако је крвна освета раније била *средство* да се заштити заједнички племенски интерес, данас се она јавља као *последница* непрестаног међусобнога трења које истиче из стешњености и немања услова за живот, као последница немања заједничкога племенскога интереса, као последница два велика зла: анархије и беде. Народна песма вали: „Траву ију, па се с нама бију“. Отуда је крвна освета у многим престала бити општа јавна *племенска* ствар и узела на себе најопаснију *анархистичку* форму борбе свакога против свакога. Има људи који због дуговања крви пробаве век на својој кули, начичканој пушкарницама, као што има породица у којима се одрасла мушка глава апсолутно не држи.

Том бедном стању ових горштака Турска је. — чувала стражу! Да би плодне крајеве

приморја и истока заштитила од њихове пљачке, она је на излазима из кланаца постављала војничке посаде, спречавала сваки пролаз и затварала им приступ на пазаре. Укупна слика је сада оваква: *сваки појединац заробљен у својој кули крвном осветом, свако племе заробљено непријатељском суседних племена, а сва укупно, цела Северна Арбанија, једна просирана тамница на чијим каијама сиражаре турски војници.*

3. Економске прилике.

Арбанаси су чисто земљораднички народ са сточарством као далеко претежнијом граном занимања. Средства за живот они добијају обрадом земље а поглавито гајењем стоке.

Како у погледу производности тако у погледу савршенства оруђа и начина рада постоји велика разлика између заробљених североарбанских племена и плодних крајева које су Арбанаси колонизирали или оних на југу, у приморју и око рске Дрима, Семене, Девола, Шкумбије и Маће у њиховом доњем току. Та граница се управо поклапа са границом чифлучкога система. Чифлуци су притисли све оне крајеве који имају довољно природних услова за рентабилан пољопривредни рад; они се простиру до самих излаза североарбанских клисура и кланаца а преко тих граница су врло ретки, и што их има обично су својина племенских династа, богатих људи или католичких цркава и митрополија.

Под стегама племенских традиција и под несносним теретом племенскога рата и крвне освете, пољопривредни рад се поглавито др-

жао старих обикнутих облика и начина који стоје на степену највеће примитивности. На путу кроз Арбанију гледао сам врло често дрвену ралицу која по самој површини прљка, а могу се проћи читави крајеви а да се не види другога усева осим кукуруза. О значају промене усева овде се изгледа ништа не зна. Ако их запитамо зашто се не сеју друга жита осем кукуруза и могу ли она да успевају, одговарају вам како је тако тај свет научио!

Главно богатство ових људи било је некада у стоци. Стока је врло рђаве расе. Козе су изгледа најраспрострањенија домаћа животиња ових горштака. А мало, чупаво, жуто, дивље говече, које смо виђали у чопорима по арбанским брдима, као да је први потомак старога изумрлога тура, родоначелника нашега донађега говечета! Али са делењем земље, продирањем новчане привреде и општом несигурношћу стоке је сваким даном све мање. Стока је постала главни предмет трговине; са њом се Арбанас јавља на тргу; продајом стоке долази до новца који му је потребан за куповину жита, за плаћање интереса и крвнине. А како североарбански кршеви не могу да пруже ни приближно довољну количину жита за исхрану, новац је постао неминовно потребан за само одржање живота, и ови гороштаци су се поглавито стоком и пљачком бранили од умирања од глади.

Поред јавне несигурности и општега осиромашавања главни удар сточарству задало је затварање излаза на приморје и у равније и топлије пределе. Притиснувши све добро земљиште беговски систем је оставио овим горштакима да се од племена до племена кољу

око сваке гудуре, сваке планине, свакога крша, па макар он не вредео ни сто гроша. Он им је све више затварао излазе и стоци. А како се сточно богатство ових крајева, богатих у пашама али сиромашних у ливадама, заснивало на томе што се стока преко зиме сјави с планине у приморје и топлије пределе, као што то раде и Куцовласи са Пиндоса и по Македонији, *што је пољопривредно и привредно хайшење ових племена у њиховим њивама и планинама упродасило сточарство као главни извор материјалнога живота.*

Велика насušна потреба за новцем, с једне, и пресушивање извора да се до новаца дође, с друге стране, учинили су да се развије беспримерно страхан *зеленашки систем*. По белешкама многих путника лихва се креће између 40 и 60 од сто. Вароши су постале центри те трговине новцем; оне су задужиле и великим интересима поробиле околину тако да ови убоги ђаволи стално носе своје плодове рада у вароши, а из њих се враћају празних шака.

Каква се беда у тим „гнездима слободе“ зацарила насликао је врло живо њихов најбољи познавалац Марко Миљанов. О животу Куча, црногорска племена које је у најтешњем сродству са арбанаским племенима и апсолутно на истом ступњу културе и у истим приликама, Марко Миљанов пише:

„Што су имали своје земље и кућа по Нахији и по Зети, све Турци присвојише. Пазаре им затворише. Свако око Куча зарати ш-њима, једнако ко клања или се крсти. Тако и они никога око себе нијесу штеђели: били су, плећивали, грабили, палили свакога а њи' свако. Свака их је оскудица стјешњавала“.

„Тако кад им највећа мука од глади дође у зиму, кад нема никакве зелене траве да се њоме помогну,

бројили су кочање купуса у зграде (градине) да виде могу ли ш-њиме дочекат' прољеће, па који не може с купусом, он копа коријење од разније трава (гомлице, каћуна, висибаве) или скида кору кунову и т. д. Од кила од козалца и куновије кора највише су правили љеб. Букова кора није ваљала, но су испод ње стругали и јели *мџгу*¹.

Сасвим је разумљиво што остали свет гладни Кучи нису остављали да на миру ужива своја дабра. Кучи су просто зависили од пљачке и зато су мрзели мир и редовно стање у којима тај извор живота пресане. Миљанов вели о том:

„Притијешњени мукама од глади, Кучи су жељели боја, па и кад не би ко њи' задијевâ, они би зађевицу тражили, теке да пљачкају.... Но колико су гођ они зли били свакоме, толико је и њима сватко и тако су и' стијеснили, да су им и планину непријатељи притисли, да није нису имали од своје планине, но су љетовали у Жијево и Лабедницу, ђе су људи заборавили своју муку, гледајући како се животиња мучи од глади и жеђи“ (стр. 109).

Тој беди ових племена одговара ужасна неразвијеност њихових културних потреба, уопште низак ниво живота. Живећи међу Арбанасима, Марко Миљанов је био изненађен не толико бедом у којој тај народ живи колико лакоћом са којом он ту беду подноси. И како поносити војвода, можда последњи представник средњевековних ритера, није могао да прозре да се беда живота не оцртава на души и држању ових људи само због неразвијености њихових потреба, он је усхићен том појавом назвао такво држање „јуначком сиромаштином.“ Сретеш ли неко бедно чобанче, „нешто између чељадета и ђавола“, прича Миљанов, мораш се дивити „како се он сам себе допада да се с

¹ Бид. Војвода Марко Миљанов: Племе Кучи у народној причи и пјесми. Стр. 105 и 106.

царем не би промијенио, ни му се с пута уклонио да га срене.“²

И држава која пође да од ових *својих* сужња купи харач није могла ни очекивати други одговор него што га је редовно добијала. Жене су говориле својим мужевима: „Гините, *не по-дарачијте се*, или дајте пушке нама женама, пусте ви остале!“ А када су Младотурци наумили да средствима без избора савију врат ових горштака у јарам пореских и војних намета, онда је у околини Ђаковице за време арнаутскога покрета 1908 певана у народу песма:

Будите милостивни, невоља је веља,
Ублажите арбанашки несрећни удес!
Најбогатији има само комадић земље,
Четири овце, четири козе држи најбогатији.
Из стене се мало хране добија,
Седам кућа служи једно живинче.
По вејавици и снегу носи без одмора
Го и наг човек свој товар;
Пушку уза се, само соли с хлебом,
Увек му прети смртна опасност!

(Штајнмец).

У осталим крајевима Арбаније економске прилике, као што смо већ истакли, знатно су друкчије. У тим крајевима Арбанаси не уживају у шумској слободи и не носе поносито пушку као горштак из северне Арбаније, али и не трпе перманентну глад. Као чифчије на беговским добрима они имају редован посао, а додиром са суседним словенским становништвом научили су се *печалбарсџу*. Врло велики број Арбанаса ради грубе послове, обично носачке и тестерашке, по варошима балканских држава, а из неких крајева, као што је то околина

² Вид. Вој. Марко Миљанов: „Живот и обичаји Арбанаса“. Стр. 15.

Призрена, у масама почињу одлазити у Америку. Све је то учинило да се између Арбанаса у тим крајевима и њихових словенских и других суседа често пута не примећава никаква разлика ни у погледу начина обраде земље као ни у погледу културности живота.

Али у економском погледу ти се крајеви разликују од Северне Арбаније поглавито по беговском систему. Тај првородни грех Турске, чини ми се, најстрашније је погодио баш Арбанију. На путу кроз Средњу Арбанију видите, на једној страни, куће припете уз саму стену као ластина гнезда и људе где живе у кршу и врлети у којој ће се коза отиснути, на другој страни, у плодној долини Семене, Девола и Шкубије читаве равнице притискао трњак кроз који је теже проћи него кроз непријатељски стрељачки stroj и у коме дивља свиња и звериње царује. Насеља врло ретка. Ретко посејана села су обично оличена у десетак петнајест бедних чифчиских кућа које су права супротност поноситим каменим кулама северних крајева. Када сам у селу Чираги, између Девола и Шкумбије, ушао да разгледам где тај свет живи, нашао сам се у правим слепомишним рупама: зидови од трња а планина над селом; никаква прозора; усред дана сам морао запалити свећу да видим где сам; о каквом намештају и реду не може бити ни речи. Према овим рупама чифчиске куће Македоније, у којима се иначе огледа сва тежина и несносност беговскога система, представљају праве палате. А изгледу кућа потпуно одговара и изглед људи који у њима станују. По својој физичкој онакажености и тупом блесавом изразу лица они су права супротност према северним гор-

штацима поносите стаса и оштрих црта. У целој Македонији нисам нигде добио тако страшну слику до кога степена беговски систем може да упропасти своје робље.

По свему изгледа да су ови крајеви елдо-радо беговске експлоатације. Више феудала има на десетине села, а највећи феудални сопственик на свету, Абдул Хамид, имао је баш у свом крају преко стотине својих села. Границе својих феудалних поседа они су размицали како су хтели, јер нису наилазили ни на какав отпор, а потребну радну снагу добијали су из планина са којих су горштаки бежали од крвне освете или гладни. Што без икаквих мелиорација може да се обрађује, они су дали у обраду, а по пространим равницама под трњем пасу им стада, и ако би се уз мале, врло мале напоре могле претворити у праве житнице. Верна слика пустошнога дејства беговскога феудализма.

4. Карактер народа и духовни живот.

Арбанаси су без сумње једини народ у Европи код кога још живи племенска организација, тај после породице први облик људске заједнице уопште. Ко ствари историски посматра, довољно је само то па да за њега не буде више никакве сумње: да овде имамо посла са народом који од свих народа на Балкану стоји на најнижем ступњу развитка и кога од осталогa културнога света раздвајају читави векови најбржега напретка и великих друштвених преображаја.

Али примитиван живот и низак ступањ развитка није мерило *способности* за културан

живот и развитак уопште, као што се то у политичкој књижевности империјалистичке буржоазије радо узима. Јер, ако су неки народи, *благодарећи повољним историјским приликама*, чинили брже напретке од других, ако иду на челу људске цивилизације докле други остају у примитивном стању, то не даје право браниоцима завојевачке капиталистичке политике да те заостале, слабе, безотпорне народе сматрају за слабију, неспособнију, нижу, *инфериорну расу*, да им одричу сваку културну способност и да их оглашују за вечитога малолетника коме је потребно њихово „културно“ туторство. Та изобличена реакционарна одбрана капиталистичке завојевачке политике губи из вида да су кроз облик племенске друштвене заједнице и примитивна стања прошли сви културни народи. Али то нарочито не би смели губити из вида представници завојевачке буржоазије балканских народа који још нису скинули са себе врло видне трагове недавне племенске организације. Да црногорска племена нису много одмакла арнаутским, то је виде и лепо изнео најбољи познавалац једних и других, Марко Миљанов, саветујући сваком Србину: „нека знаш да није мука с Арбанасима, *ка што се тебе чини, да си ићи далеко од њега, и он од тебе.*“

Па ипак Balkanicus и Д-р Владан написали су по једну читаву књигу са очитом жељом да сможде овај бедни арбанаски народ и да докажу његову неспособност за културан и националан живот.¹ Појава тих дела заслужује

¹ Balkanicus: *Арбански проблем и Србија и Аустро-Угарска*. Стр. 111. Д-р Владан Ђорђевић: *Арнаути и Велике Силе*. Стр. 188.

већу пажњу него сама дела. У капиталистичким државама та књижевност је стара колико и завојевачка капиталистичка политика. Када су интереси капиталистичких класа налагали да европске државе отпочну политику колонијалнога заробљавања, књижевну пијац је отпочела да плави књижевност à la списе Balkanicus-a и Д-р Владана. У Аустро-Угарској је та књижевност нарасла после окупације Босне и Херцеговине и испуњена је оном истом аргументацијом коју су у нас почели уносити Balkanicus и Д-р Владан. Та аргументација је истина дрско пљување у лице *закону развијка* у чију је моћ буржоаска наука безусловно веровала и на коме је засновала сву своју борбу са племством и црквом, али зар завојевачка колонијална политика капиталистичке буржоазије није исто тако безобзирно бацање под ноге свих националних идеала о независности, ослобођењу и уједињењу? Појава тих списа чини еру у нашој књижевности као што поход српске војске на Арбанију чини еру у политици Србије.

Са лица српскога народа буржоазија почиње свлачити вео једне потиштене нације која се једино узда у моћ националнога *развијања*. Гледиште Balkanicus-a и Д-р Владана одговара преживелом и давно обореном кастинском духу у коме је племством и свештенство некада бранило своје привилегије, доказујући да је оно позвано да управља судбином народа зато што је од њега духовно развијеније. У борби против привилегија буржоазија је некада знала на то одговорити: да су племство и свештенство духовно развијенији не зато што су природно обдаренији или богом изабрани, већ зато што

су имали боље прилике за умни рад, и да те прилике треба пружити и осталом народу па да се духовно развије. Данас она, буржоазија, одриче пролетаријату једнака политичка права на основу истих давно одбачених „теорија“ које је некада племство примењивало према њој и против којих је она дала своје најјаче људе.

Када је буржоазија таква према својој „браћи,“ својим сународницима радничке класе и пролетаризованих народних маса, шта се друго од њених представника може очекивати када говоре о Арбанасима? У циљу да докажу да тај народ као раса нема смисла за културан и самосталан живот, они све оно што у примитивности тога народа постоји представљају *не као израз историскога ситуиња на коме се он налази* и кроз који су сви други народи прошли, *већ као израз његове расинске нејојодобности за културан развијакуојшије*. Најповршнији историски поглед на развитак човечанства показује да је крвна освета један облик јавне казне, да је као таква владала код *свих* народа на ступњу племенскога живота и чак се одржавала прилично дуго после тога, па ипак се она употребљава против Арбанаса као доказ неке урођене крволочности тих племена. Кад то против њих истиче Д-р Владан, називајући их „репатим људима“, зар неки Арбанас не би имао права да га потсети како је до скоро Далматинка чувала крваво рубље свога мужа и показујући га сину на крилу заклињала га на крвну освету?

У истој намери Balkanicus прелистава све могуће конверзационе лексиконе, да би нашао што ружнију оцену карактера Арбанаса. Разни писци и путници представљају нам Арбанаса

час као човека који гине за своју реч час као човека који убија другога из пушке коју од њега узме да разгледа. Из живота Шаљана, једнога нетакнутога горштачкога племена, Миљанов нам саопштава ова два карактеристична случаја. Једнога Шаљанина, поведена на губилиште, везир заустави у тренутку када је искежени Циганин са замахнутим јатаганом стајао иза њега, и запита га: „Казуј јуначки, јеси ли ти био кад на оваку муку?“ Арбанас рече: „Два пут су ми пријатељи дошли у кућу, кад нијесам љеба имâ да и' дам, но су ми без вече-ре коначили; то је обоје било теже за мене од данашњег, јер ће ово данашње прој, а оно неће никад“¹. Једном другом приликом скадарски везир је тражио од свога слуге, опет Шаљанина, да му изда своје земљаке. Како друкчије није успео, стави га на муке и доведе му мајку не би ли се сажалила и сина саветовала да учини везиру по вољи. Мајка ће рећи: „Кољо! Кољо! чува' памет и част! Не жали двије ужице крви што ће ти везир присут'!“² На другој страни познати аустри-ски конзул Прохаска црта Арбанасе на основу личних доживљаја у Љуми као највероломнији народ.

Нашавши се пред тако противуречним мишљењима Balkanicus-у није било тешко да се одлучи, јер се управо био *унапред* одлучио. Бирајући између Марка Миљанова и Прохаске, он је изабрао Прохаску. Он није уочио да су та противуречна мишљења о карактеру Арбанаса баш доказ *да се њихов друшћивени животи*

¹ Вид. Марко Миљанов: Живот и обичаји Арбанаса, Стр. 10.

² Исто дело. Стр. 32.

налази у прелазној фази: племена губе свој стари моћни утицај а нови односи још нису исформирани. Ово марксистичко посматрање ствари Balkanicus-у није непознато; на основу њега он је понекад хтео и нама да прочита понеку лекцију. Али то гледиште није никако згодно за оправдање реакционарне политике буржоазије, а у овом случају специјално издало би тајну о релативној *историској* вредности карактерних особина ових племена и зависности тих особина од ступња друштвенога живота.

Крећући се у уском кругу племена, Арбанаси су из те уске средине добили оне карактерне особине које се код њих највише истичу: беса, побратимство, гостопримство, поноситост, честољубље. Нешто слично томе нашао је и Морган код америчких племена Индијанаца, истичући да код њих „свако признаје несаломљиви осећај независности и лично достојанство у држању“. Као и код Индијанаца и код Арбанаса су карактерне особине чедо простоте односа племенскога живота. Од свих испитивача знамо да ови људи живе задовољно са минимумом материјалне и духовне културе, а пошто су мерила о животу исто тако скромна као што је уска цела њихова средина, то свако бедно чобанче може бити опевано као херој, дика и понос племена и уздигнуто народним предањем на највиши степен части и славе. У колико је друштвена средина неразвијеније, у толико се јаче види свака личност, она стоји изнад целине, прати се сваки њен покрет, види се свако њено дело и памти се ако је ко добра госта добро дочекао, пријатеља осветио или певајући сачекао да му

турски јатаган скине главу с рамена. А као што га народно предање диже у небеса за све оно што му се свиди, тако га исто строго и неумитно обара ако не поступи по уобичајеном очекивању. Под том стегом држи се заједница.

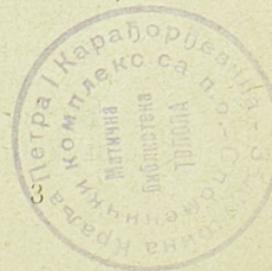
Али као што су из племенске заједнице поникле, те карактерне особине се са племенском заједницом и губе. Са продирањем новчане привреде, развитком производње еспапа и грабежи око земље племе губи стари силни утицај на делање и мишљење свакога појединца, и место простих моралних врлина почињу заузимати нови морални појмови. Фридрих Енгелс лепо вели: „Моћ ових првобитних заједница морала је бити срушена — она је срушена. Али она је срушена утицајима који нам се унапред показују као деградација, као пад у грех са просте моралне висине старога родовскога друштва. Ново, цивилизовано, класно друштво освећено је најнижим инстинктима: простом похлепношћу, жудњом за уживањем, прљавом сујетом, саможивом отмицом опште својине; некласно друштво је поткопано и оборено најгорим средствима: крађом, насиљем, преваром, издајом“.¹ До кога је где степена стара друштвена организација потиснута новом, до тога је степена извршен тај „пад у грех“, до тога су степена ишчезле просте врлине племенскога морала. А како је тај развитак у раз-

¹ Вид. Fr. Engels : Ursprung der Familie. Стр. 92. Марко Миљанов наводи за *црногорско* племе Куча овај карактеристичан случај. Када је једном приликом скадарски ве-зир послао паре за поткупљење Куча, неко упита некога Ола Пранова : „Оћеш ли, стрико Оле, издат Дрекаловиће?“ — „Не, тако ми душе“. „Ада оћеш ли да ти дадем пуљу (пара)?“ — „Оћу тако ми душе“.

ним крајевима Арбаније дошао до различних тачака, отуда су и мишљења путника и познавалаца о карактерним особинама Арбанаса врло различна. Та разлика је дакле последица промена које трпи морал са распадањем племенске организације. Могу, према томе, имати право и они који су видели једно, као и они који су видели друго; могу имати право и Марко Миљанов и Прохаска. Али немају права ни они који на основу тих запажања цртају Арбанасе као особито симпатичну расу, као ни они који јој на основу тога споре право да буде у заједници културнога света.

Како морални појмови и личне врлине тако и цео духовни живот Арбанаса носи отисак племенске организације и уских граница жупе. Balkanicus је обратио пажњу и на народну поезију. Скака народна поезија се креће у границама народнога искуства, а народно искуство Арбанаса, као и свих других племена, ограничено је уским видокругом племенскога живота; кроз њу говоре осећања, жеље и тежње људи чији се духовни живот не може да уздигне изнад средине у којој се они крећу. За потврду тога ми немамо никакве збирке арбанаских народних песама, али имамо збирку песама племена Кучи које потврђују још нешто више, наиме да друкчији карактер нема ни поезија црногорских племена. Сакупили се, на пример, Кучи у једној механи и, као сви јунаци, пију вино и чине договор за своје велико дело! Један ће рећи:

„Знаш, Иване, није давно било,
Кад нам на Ком Клименти удрише,
Посјекоше Радонића Грба,
И бијеле овце њијенише,
Нијесмо и' пушком осветили...”

Мф. 1. 1128

Иван се решава на освету, налази два сестрића, два Мемедчевића, па им вели:

А Бога ви, два млада сестрића,
Јесте ли ми, ђецо, удили
Клименачке овце и пасиуре,
 Како ћемо њима ударити.

На то сестрићи одговарају:

„Бијеле смо удили овце,
 Би се могло њима ударити,
 Но је страшно у Цијевну поћи,
 А камо ли изагнаћи овце “

Нека нико не мисли да је то садржај само једне песме; не, кроз *целу* ту збирку најрадије се пева о подвизима при отмици оваца! А то само показује да су та племена преживела векове у међусобној борби око сваке планине, сваке гудуре, свакога брва. Да ли ће Balkanicus на основу тога одрећи и црногорским племенима способност да живе у самосталној држави? Насупрот томе наша народна поезија нема ничега заједничкога са тим духовним производима доживотних овчара, јер је она производ народа чији живот није био ограничен племенском искљученошћу ни испуњен пљачкашком борбом за опстанак, а затим што је она поникла на широкој историској подлози коју даје успомена на некадашњи моћан државни живот.

Свака умотворина Арбанаса имала је да се бори са уским пламенским и локалним границама. Преко тих граница њој је било тешко преносити се, јер између појединих племена и жупа није било културне узајамности. Али и ту Balkanicus води ствар *ad absurdum* када тврди да Арбанаси немају појма о њиховој највиднијој историској личности, Скендер-бегу, да

су га заборавили и да о њему немају ниједну песму. Ја за тим песмама нисам нарочито трагао, па сам ипак за неколико дана бављења у Елбасану сазнао за једну карактеристичну песму о Скендер-бегу, која се овако почиње :

„Од куда идеш, ти јунак-капетане?
Са војне, са планина Балкана.
Да ли га знаш, ти јунак-капетане,
Арбанаскога краља Скендер-бега, великог имена?
Ја га боље знам, с њим сам ратовао.
Он је добар јунак, за Арбанију је умро;
Непријатеље је јео, са ногу их скидао,
Тек када је у гроб легао, били су га слободни.“

Ревност Ваіkanіcus-ова у потцењивању арбанаскога народа као расе иде дотле да историску улогу Скендер-бега приписује његову пореклу од *Српкиње* Војиславе! А до каквих куриозних противуречности доводе те давно преживеле теорије, нека покаже овај пример. Један од најваљанијих признатих представника српске историске науке, г. Јован Томић, износи у својој књизи о Арбанасима: да је од *арна-ујскога* племена Климента један део досељен у наш Рудник и дао неколико врло виђених личности у народној револуцији 1804. Ми не знамо на кога г. Томић мисли, али се многа испитивања слажу да је вођ те револуције, родоначелник династије Карађорђевића, *Кара-Ђорђе Пејровић*, арбанаскога порекла!

II. АУТОНОМИЈА АРБАНИЈЕ

1. Појава покрета за аутономију.

Турска владавина на Балканском Полуострву изашла је из *војничке* победе, а доцније се одржавала поглавито на *феудалном* господарству. Благодаревши томе целокупно државно уређење Турскога Царства носило је претежно *војничко-феудални* карактер. Унаточ свима реформним покретима и покушајима Турска је тај карактер сачувала до данашњег дана. На своје војничко завојевачко порекло она потсећа и своју феудалну унутрашњицу она показује и начином управе, и административном поделом, и војном организацијом, и пореским системом, и уређењем школе, и надлежностима цркве и скоро свима осталим јавним установама и функцијама.

Као спољашњи видан израз таквога реда ствари видимо у Турској крајем XVIII и почетком XIX века читав низ *аутономних области* и *привилегије* које, посматране са једнога вишега историскога гледишта, нису биле ништа друго но последице феудалнога државнога уређења. Као што се у феудалном привредном систему чифлици ређају један до другогa, гра-

ниче један са другим, али један према другом и сваки према привредном организму чине потпуно засебне области, неку врсту државе у држави, тако исто у феудалном државном уређењу држава није органска целина већ прост агрегат појединих области. Са турском државом ове области су биле везане просто *механичким* везама војничко-управне природе које су се оличавале у једном паши на челу целе области, неком гарнизону или пандуру у вароши, спахији и кадији. Одузмите ма коју од ових функција, замислите да је ма из каквога разлога било немогуће увести је, добијате већ неку врсту аутономне области која живи својим самосталним унутрашњим животом и памти да припада Турској само по извесној суми пореза који отсеком плаћа и по одређеној војничкој обавези.

Крајем XVIII века таквих аутономних области било је пуно Балканско Полуострво.¹ Али по аутономним привилегијама најважнија је планинска област од Црне Горе, преко Северне и Средње Арбаније, Пиндоса, Олимпа до Свете Горе. У овом сиромашном и тешко приступачном планинском појасу, који одваја Адрију од плодних котлина Старе Србије и Македоније, многа места и многа племена уживала су кроз читаве векове врло пространа аутономна права. Ни у време своје највеће моћи Турска није успевала да их подвргне својој непосредној управи, већ се задовољавала простим признањем њене власти и обавезама у данку или војницима или у једном и другом.

¹ Вид. Стојан Новаковић: Турско Царство пред српски устанак. 1880—1804. Српска Књ. Задруга, књ. 94.

Аутономне привилегије арбанаских и црногорских племена у горама Северне Арбаније биле су свеле везу између ових племена и државе готово искључиво на обавезе војничкога помагања. Не само што су племена била сачувала пуну самосталност племенскога живота са племенским судом и племенским уобичајеним правом, већ су као врло видљиве знаке независности према држави и племенске аутономије уживала право: *да месџо њурских властџи њлеменом уџрављају њлеменске сџарешине и да не њлаћају ником нишџа*. Тежња ових племена да сама собом управљају и да ником ништа не плаћају мора бити сваком јасна и природна; али што су у тој својој тежњи пролазила може се, изгледа, објаснити једино ужасном несразмером између жртава које је држање ових племена у покорности изискивало и добити која се од тога могла очекивати.

Такве односе према турској држави сачувала су арбанаска племена све до 19. века, па и за првих неколико десетина година тога века. Још и данас се у Арбанији чува успомена на то доба независности Арбаније, доба када је свако племе живело слободно под својим племенским старешином, када није подносило никаква харача и када је једина обавеза према држави била у војној служби, и то опет са одређенима бројем војника и под барјаком свога племена.

Али овај поглед на раније односе арбанаских племена према Турској за нас је врло важан за објашњење доцнијих покрета за аутономијом. Јер као што никакав покрет не ниче изван своје историје, тако су се и арбанаски покрети и тежње за аутономијом наслањали на ове.

историске аутономне односе, од њих позајмљивали своје захтеве, њих сматрали за свој идеал. Бар то је приликом свих покрета за аутономијом лебдело пред очима североарбанских племена и народне масе.

И када је Турска, тражећи начина да стално опадање царства спречила, поче спроводити пунију централизацију у државној управи, она није више остављала ни арбанаска племена да по својим старим привилегијама живе у својим горама као нека држава у држави. На место њихових племенских старешина она је почела постављати своје чиновнике, на место племенских судова ствоје судије, тражећи од њих и порез и рекруте. Сукоб је био неизбежан и ови горштаци борили су се на живот и смрт да сачувају своју племенску аутономију.

Покрет за аутономијом узлетео је до највише тачке организовањем Арбанаске Лиге која је основана 1878. У тренутку када се делегат Турске на Берлинском Конгресу, Мехмед Алипаша, жалио на повластице и изузетна права арбанаских племена, у Призрену су представници из целе Арбаније држали општи збор, изабрали централни одбор и на јавном збору 5. јуна тражили: „4) да Лига свим силама поради да се Арнауџима враџи самосталности која им је пре сто и више година одузета, то јест, да им се више не шаљу чиновници из Цариграда и да их не поставља више Султан и Порта, већ да их они сами између себе бирају и 5.) да султан не џражи више од њих рекрута и џорезе“.¹ Као што се види, захтеви Арбанаске Лиге поклапају се са аутономним племенским привилегијама из ранијега доба.

¹ Види Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић: Арбанаска Лига. Стр. 42.

Није тешко уочити да је борба против плаћања пореза била поглавито у интересу имућних зајруга, бегова и племенских старешина и династа. Исто тако је и племенска аутономија имала нарочитога значаја само за оне елементе чија је егзистенција у племену била обезбеђена. Али у тој борби ти елементи уживају најпунију потпору племенске парије, осиротеле и огладнеле масе која је чинила главну снагу свих арбанаских покрета. Та маса је тражила племенску аутономију, прво, што је била под утицајем патријархалне оданости према утицајном елементу у племену, друго, што је она у утицају са стране и рушењу њене племенске организације гледала узрок свој беди и тескоби живота која је са продирањем новчане привреде завладала.

Али још на првом састанку Лиге, у Призрену 1878, између представника са Севера и представника са Југа појавила се основна разлика у схватању аутономије Арбаније. Докле су представници примитивних североарбанских племена били задовољни ако им се поврате пређашње племенске привилегије, представници са Југа су тражили потпуно самосталну Арбанију, не признајући султанску власт ни у којој форми. Та се разлика јавља скоро на свима доцнијим састанцима Лиге, при чему су, као што ћемо видети, социјално развијенија Средња и Јужна Арбанија биле јемство да се покрет за аутономију Арбаније не сахрани под реакционарним тежњама примитивних племена са Севера.

Победа тежња напреднијега Југа дошла је неочекивано брзо. После две године, 1880, на тродневном договору у Скадру представника

Арбанаса, и мухамеданаца и католика, примљени су ови захтеви:

„Ми молимо милостивог Султана: 1, да нам даде *унуиџрашњу ауџономију*, која би обухватала све арбанаске земље; 2, да Висока Порта *пошврди кнеза кога изберемо* с наследним правима; 3, да одреди количину *данка коју смо гошови њлаћаши* сваке године господару; 4, да одреди *број њомоћне војске* коју ћемо радо дати Султану у случају кад Турска зарати са иностраним државама; 5, да у замену за то *уклони све ошоманске џруџе из градова* и утврђених фортија из наше домовине; 6, да се одношаји наши према Порти одржавају посредовањем арбанашког представника у Цариграду; 7, да се сви отомански чиновници који нису од наше народности замене *чиновницима домородцима*, које ће кнез поставити.“¹

С конгреса се отишло право на посао и у току једнога до два месеца цела Северна Арбанија са главним местима Скадром, Призреном, Ђаковицом, Пећи и Приштином била је очишћена од турске власти и војничких гарнизона. *Арбанија је имала један ошшши револуционаран џревраш.*

Захтеви скадарскога договора су карактеристични још и по томе што одговарају потпуно оним захтевима који су пре једнога века истицани у току историскога постајања независних кнежевина Влашке и Молдавије, Србије и других балканских државица. Шта више они су радикалнији од захтева српскога народнога покрета за аутономијом 1793 и 1804, а у свима главним тачкама поклапају се са српским захтевима, истакнутим на скупштини у Крагујевцу 1. јануара критичне 1813 године. Када ово предочавамо српским писцима и политичарима који о Арбанасима воле да стварају илузију по-

¹ Вид. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: исто дело, Стр. 101.

² Стојан Новаковић: Васкрс државе српске Стр. 203.

требну за оправдање званичне политике, ми не губимо из вида ни велику разлику између једнога и другогa народногa покрета. Наш народни покрет за ослобођење од турске владавине имао је *револуционаран* карактер, је су носилац покрета биле широке сеоске масе српскогa народа које су стајале у најоштријој *класној сујрошности* са турским спахијама као политичким и економским господарима у исто време. Међутим као носиоци арбанаскогa покрета за аутономијом јављају се горњи слојеви, истакнути појединци и духовно развијенији сународници из Италије, Цариграда и са Југа. Економска супротност између бегова и њихових робова није ни овде, као ни у Босни, могла дати снаге националном покрету због тога што су ти бегови обично помусломањени Арбанаси.

Ма да се у доба постанка Арбанаске Лиге рачунало на заједничку акцију Арбанаса са хришћанима, догађаји су је још у почетку онемогућили. Један италијанско-арбанаски одбор, образован у Милану 1876, обећава „позвати храбру браћу у Македонији, Епиру и Албанији да пруже руку Југословенима против свога општегa угњетача. А дотле управља братски поздрав и похвалу великодушном словенском народу“. Али наскоро затим Арбанаси су се нашли између чекића и наковња, између Турске против чијег јарма су се борили и балканских државица које су им носиле нов јарам. Србија злоставља и прогони арбанаско насеље из четири задобивена округа, Црна Гора надире са севера у срце североарбанских племена а Грчка тражи извесне области на Југу. Постала у ствари ради отпора против турске власти,

Арбанаска Лига се морала одмах од оснивања борити на два фронта: и против суседа који су арбанаска племена вређали, и против турске власти која их је стешњавала. Борба за одбрану од суседа највише је придонела наглом ширењу Лиге, али она је отворила врата цариградским господарима да је злоупотребе за своје спорове са хришћанским државицама. А када је своје спорове са балканским државицама уз посредовање Европе расправила, Порта је Лигу на крвав и мучки начин угушила, али између Арбанаса и хришћана у Турској настаје доба националне мржње и непријатељства.

2. Север и Југ: Гега и Тоске.

У политичким разликама између представника Севера и Југа, између Гега и Тоска, огледа се разлика у привредној и социјалној развијености Северне и Јужне Арбаније; а разлика у начину схватања средстава и циљева аутономог покрета само је израз разлике која у погледу мишљења и тежња постоји између представника *племена* и представника *класе*.

Нација није само природна већ и културна заједница, као што је просто и јасно рекао Ото Бауер.¹ Да се различна племена која су рецимо једнога истога порекла, приближе један другом, духовно и политички сроде, као што то видимо код *једнога* народа, потребно је да та племена живе под узајамним дејством *заједничког* културног живота. Што год је код неких племена тај заједнички живот неразвијенији, што је племенска отуђеност већа и

¹ Вид. Otto Bauer: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. S. 20.

искључивост јача, у толико се мање осећа утицај оних тенденција које та племена треба да слију у једну националну целину. Шта више, ако свако племе и свака покрајина живе својим засебним животом, без додира и узајамности, тада не само што се између њих не врши познато изједначавање и приближавање, већ бива обрнуто: свако се племе на својој уској основици још више специјализира и удаљава од осталих племена.

Проучавајући македонско словенско насеље проф. Цвијић је запазио од котлине до котлине, од области до области, врло видне трагове специјализирања, удаљавања у току развитка. Колико је пак тај закон специјализирања био јак код арбанаских племена која су живела скоро изван сваке културне заједнице? Силан утицај тога закона осећа се на сваком кораку. Само је једна страшна племенска отуђеност могла створити толико наречја колико има племена, а Тоске са Југа и Геге са Севера тешко се међу собом могу икако разумети. Раздробљеност живота на племенске и покрајинске рејоне била је основ за стварање данашње религиозне раздељености арбанаскога становништва. Тој религиозној раздељености одговара политичка поцепаност, управо од племена до племена и од покрајине до покрајине делали су и делају најразличнији страни политички утицаји. Према томе, *разлике у језику, у религији, у пољопривредним интересима и утицајима и ш. д. јесу огледало племенске отуђености и немања узајамности и саобраћаја у живој Арбанаси.*

Али даје ли то за право онима који на основу тога стања ствари одричу Арбанасима

сваку способност да у будућности даду друкчије резултате?

Пре свега је потребно рашчистити са једном „научном“ лажи која нам се од похода српске војске у Арбанију на хиљаду начина намеће, ма да је у науци одавна отишла у стару гвожђурију. *Елементи који чине нацију нацијом и фактори који одређују услове заједничкога државнога живота ниједан озбиљан човек не налази данас мерењем лобања и проучавањем раса, већ их одређују историја и социологија.* Треба загледати у живот тога народа и рашчланити његове социјалне односе и установе! Тада ћемо видети са каквим препрекама формирање аутономне Арбаније има да рачуна, али ћемо видети тако исто да живот не престаје на границама Арбаније, да историја није ни о Арбанасима рекла своју последњу реч.

Ми смо већ истакли како представници примитивних североарбанских племена имају сасвим другојачије појмове о аутономном покрету од трговаца и бегова са Југа. И докле противници Арбанаса сматрају да је то само један доказ више о слабости целог покрета, ми у тој разлици, напротив, гледамо како мисао о аутономији сазрева, како се одлучују погледи којима припада будућност од реакционарних, примитивних форама прошлости, како се почиње излазити из уских оквира племенских потреба и схватања. Шаљанину, Гашу или Краснићу са Севера изгледа питање његове племенске аутономије једино и најкрупније питање, јер се још увек цео његов живот обавља у границама племена, докле то решење није никакво решење за бега или житарскога или сточарскога трговца или њихов на страни школовани подмладак са Југа.

Докле представници примитивних племена са Севера осећају да је сваки од њих *сам себи довољан* и гледају у покрету само средство за спровођење племенске аутономије и за учвршћење свога господарства, дотле су се бегови са Југа већ почели осећати као *класа*, гледајући у покрету средство да своју класну владавину виде једнога дана распрострањену на целу Арбанију. Североарбанска племена схватају аутономни покрет као тежњу за обнављање старих племенских аутономних привилегија; они су ватрени приврженици преживелих привилегија као што су и племенске организације уопште преживеле своје; а како су те тежње несагласне са модерним друштвеним развитком и немогуће у модерној држави, оне су *реакционарне* и осуђене на пропаст.

Али између Севера и Југа не постоји разлика само у схватању аутономије већ и у држању и делању за аутономију. Докле су планинци са Севера покретни, увек готови на устанак, бунтари, дотле су Тоске с Југа нека врста „теоретичара“ арбанаскога аутономнога покрета. Планинци са Севера, Геге, налазе се тако рећи стално под оружјем, у моћ оружја једино се уздају и верују да задобијање права на ношење оружја значи што и задобијање свих осталих права. Јужњаци, међутим, изашли су из тога стања када је племе што и свет а пушка највећи аманет. Њихови имућнији редови, нарочито трговци и бегови, одбијају рекруте Порти, али би желели *своју* војску, одбијају чиновнике из Цариграда, али би хтели *своје* чиновнике; одбијајући турску власт они не желе повратак у старо стање племенске изолованости и анархије већ организацију ауто-

номне Арбаније, у којој би турска власт била замењена њиховом класном. Јужна и Средња Арбанија су дакле прави носилац модернога покрета за аутономију Арбаније. Из тих јужних крајева, као из Вандеје арбанаскога национализма, потекли су и први захтеви за арбанаску азбуку и за школу. Док племенске вође на Северу још увек цене своју моћ по броју наоружаних момака, дотле Тоске на Југу отварају школе, издају листове и штампају књиге на арбанаском језику.

После угушења Лиге 1881 Порта је била много строжија према Арбанасима из јужних крајева него из северних и отерала је из њих у прогонство у Малу Азију преко 1000 и неколико стотина породица. Још тада су цариградски господари увиђали да им са Југа прети већа опасност, и са разлогом.¹ Јер док су северо-арбанска племена била у сталном спору са Портом, дижући често пута читаве буне за промену једнога чиновника, дотле се у Јужној и Средњој Арбанији тихо вршио процес националнога прибирања. По обавештењима које сам добио у Елбасану пред балканске-догађаје излазило је у тим крајевима неколико арбанаских листова, међу којима су „Томори“ (по планини Томору) у Елбасану, „Башким“ (Јединство) у Битољу, „Корча“ у Корчи, „Жђим“ (Буђење) у Јањини и т. д. Било је отворено око стотине арбанаских школа, међу којима је била и учитељска школа у Елбасану са 200 ђака. Књиге су на арбанаском језику са латинском азбуком.

¹ Види Д-р Јов. Хаџи-Васиљевић: *Арбанска Лига*. Страна 125.

И у Арбанији, као и у Македонији, религија има толико моћан утицај да се и *партијска груписања врше на религиозној основи*. Изразито религиозне партије су *мухамеданска, ортодоксна и католичка*, од којих прва има за девизу: ко је мухамеданац нека је у Турској, друга изражава утицај Грка а трећа Аустрије и Италије. Али најбоље изгледе има *национална партија* која је истакла као циљ припремање арбанаскога народа за националну *револуцију*. Тражећи присталица међу Арбанасима свих вера она се упорно бори против религиозне искључивости која је још увек толика да село једне вере према селу друге вере није показивало за време окупаторскога режима српске војске скоро никаква саучешћа у судбини, шта више да воде међу собом читаве верске ратове. У тој борби поникло је више песама, у којима су карактеристичне ове строфе:

„Доле тамница, доле глупост,
Што их употребљавају наши непријатељи:
Једни у цркви, други у џамији —
Ми смо браћа, не могу нас делити“.

Или:

„Ви Албанци, вас деле на двадесет секта,
Хоће да вас заводе.
Један вели имам веру, други дин,
Један вели Турчин сам, други Латин,*
Неки се зову Словенима, други Грцима,
Међутим сте сви браћа, бре сиротињо“.

Све нас то потсећа на доба које је Европа преживела у XV, XVI и XVII веку и фина Бауерова цртања *источњачких револуција** пала

* У Арбанији још увек Арбанаси мухамеданца не зову другим именом него Турчин, као што католике зову Латинима Тако најчешће и они сами себе зову.

*Ото Бауер: *Источњачке револуције*: „Борба“, полу-месечни спис социјалне демократије. Год. III. књ. 5. стр. 23.

су нам на ум у тренутку када смо се у Елбасану о овом покрету распитивали. Тражећи додира са представницима тога покрета срели смо се са отреситијим беговима, богатим трговцима и представницима турског чиновништва арбанаскога порекла, које је под Абдул Хамидом терало каријеру чак до положаја паша а сада представља неку врсту арбанаске аристократије којој су Младотурци дали довољно времена да се занима „народним“ стварима! Она је одржавала везу са својим многобројним колегама у Цариграду и на страни, једним светом који је час у љубави султанској час у његовој тамници и чији је најпризнатији представник председник привремене владе Исмаил Кемал. Школовани подмладак ових редова пије вино и критикује Мухамедово учење, бори се против несносних религиозних стега оснивањем нових секта а против политичке безначајности проповедањем аутономне Арбаније. Студа је најраспрострањенија и најчвршћа верска организација у Арбанији, такозвано *бекџашџиво*, у исто време најодлучнији носилац арбанаскога национализма.

Према овом покрету на Југу Младотурци су у почетку били толерантни. Али у колико је цео покрет све више добијао националан карактер, у толико су се и Младотурци према њему показивали све отворенијим и непомирљивијим неријатељима. У то доба падају и оне кржаве војне експедиције на Северну Арбанију, којима је био циљ да се североарбанска племена коначно савију у јарам турске државне власти, експедиције које су изазвале читав низ арбанаских устанака.

Историски значај ових устанака и крвавих бораба на Северу за питање које овде претресамо био је у томе *што је васпостављена веза између Севера и Југа, Гега и Тоска*. Јужњаци су почели увиђати драгоцену вредност *материјалне*, физичке снаге коју северна племена представљају, старајући се да их увуку у службу заједничком покрету чија би *глава* била на Југу. Онај који је кренуо масе и прогурао преко Старе Србије и ушао у Скопље била су и сада племена са Севера, али овога пута она су била у вези са представницима покрета на Југу, који су већ почели фракционисаност у турском парламенту искоришћавати за своје политичке захтеве. Споразум између једних и других олакшавали су сада крајеви источно од североарбанских кршева, чији су се становници иселили са првобитне племенске базе и ишчупали из племенских оквира који и сада оживљају њихову браћу што су остала на племенском огњишту, а додиром са словенским суседима ти су становници постали већ способнији да арбанаски покрет схвате са ширега националног гледишта.

Такво је било стање покрета у Арбанаји када су војске балканских државица прешле границе Турске.

3. Изгледи у будућности.

Самосталан покрет Арбанаса је балканским догађајима пресечен и Арбанија, благодарећи у првом раду завојевачким апетитима балканских државица, постала је балканском предстражом двеју великих европских сила, Аустро-Угарске и Италије. Даља судбина Арба-

није постала је после Лондонске Конференције ствар Европе. Али ма како одлука Лондонске Конференције била изведена, установа аутономне Арбаније имаће за арбанаски народ значај једне *политичке* револуције, под чијим утицајем ће стари односи и навике живота претрпети вратоломно брзе промене.

Тој новој тобожњој држави ми нећемо да проричемо судбину. Она ће несумњиво имати да се носи са већим тешкоћама него што су биле дуге и тешке порођајне муке од којих још увек пати. Она ће имати да се носи и са *прошлошћу* и са *будућношћу*. Прва јој је оставила у наслеђе: на Северу пламенску примитивност и искључивост, на Југу феудални систем крајне неподношљивости, а и на Северу и на Југу непросвећеност народних маса, верску поцепаност и затуцаност, политичку раздробљеност, одсуство свакога саобраћаја међу племенима и покрајинама, немање никаква општега центра који би давао животу одређен правац. Овим незгодама које су дезорганизовале живот у Арбанији придружиће се у будућности не мање дезорганизаторски утицаји страних „пријатеља“, о којима искуство осталих балканских државица није мало.

У борби са тим унутрашњим и спољашњим незгодама *народне масе* треба да буду онај непресушни извор нових сила и средстава. А народне масе баш и јесу те које се не виде иза патријархалнога ауторитета племенских вођа и испод бездушне експлоатације феудалних господара. У досадашњим догађајима и покретима оне су учествовале као обична *оруђа* ауторитативних племенских династа или беговске касте. Они нису чланови тога покрета као

што још нису ни чланови једне арбанаске нације. Они су само чланови племена или робови феудалних господара. Нација коју данас видимо код Арбанаса да се ствара, да постаје, то је нација једне касте, а национална свест одговара социјалном положају бегова и њиховог школованог подмлатка.

Да би питање Арбаније престало бити искључиво ствар једне касте и појединаца и постало бригом широке народне масе, Арбанија би требала да добије своју нацију, своје грађане. Она би их могла добити сама оним путем којим су их добијали сви народи у доба свога националнога постајања, наиме: уздицањем народних маса до културне заједнице, до учешћа у јавном животу, до међусобнога саобраћаја. Поред увлачења племена у заједнички народни живот; то тражи пре свега уништење феудалнога система својине и ослобођење сељака.

Али то и јесте баш оно што данашњи арбанаски патриоти не мисле да учине. Са народном масом они не рачунају. О њој беговска каста и њен безбрижни подмладак говори као о мрачној маси без свести и разумевања. У Елбасану ми је један интелегентан беј на постављено питање одлучно одговорио: како устав и парламентаризам нису за Арбанију већ нешто налик на бојарски систем у Румунији! Истичући Румунију за углед и у питању за који му је извесно требао други пример, елбасански беј и присталица националнога покрета је очигледно показао да он о политичком режиму не може да говори а да не мисли на беговски систем!

Носилац напредних погледа на политичка и привредна питања могао би бити само грађан-

ски елеменат, а он је у арбанаској примитивности још увек врло слабо развијен. У арбанаским варошима становништво је пука *сиротиња* са више или мање *бегова*, *трговаца* и *сиритних занатлија*. Бегови су још увек главни представници богаства и угледа. Они проводе време врло фриволно, по модусима свих места у која је европска култура ушла са својим пртљагом напред. А варош у којој кула аге и бега високо стрчи изнад скромних кровиха занатлија и трговаца, не може да буде носилац националне културе и политичкога напретка, као што су то биле вароши данашњих културних држава. Тек са јачим полетом модерне привреде арбанаске вароши ће постати прави носиоци напретка.

То су само неколико напомена о друштвеним приликама код Арбанаса. Нама уосталом и није циљ да их излажемо, већ да, указујући на њих, покажемо да Арбанија, и овако заостала и примитивна каква је, не стоји ни изван света ни изван историје и да покрети и борбе у њој нису ни побуна „дивљака“ против „цивилизације“, као што представљају једни, ни плод тумарања и намера туђих агента, као што представљају други. Ти покрети и борбе су припремљени и условљени општим променама у друштвеним односима и условима живота у Арбанији, које су у своје време давале сличне борбе и покрете и у других народа. Ако су облици и циљеви тих бораба још врло неразвијени, значи ли то да „Арнаути“ ништа друго не жели, ништа друго не заслужује и ништа друго не може имати него што има сада? Зар може неко тврдити да феудални роб не жели да се ослободи ропства и да сâм

ужива плодове свога рада? По повлачењу српских трупа настале су у Средњој Арбанији велике међусобне борбе, а оне нису биле, као што је наша штампа објављивала, израз племенске и религиозне нетрпељивости већ побуна феудалних робова, чифчија, против покушаја ага и бегова да за време окупаторскога режима нагомилане феудалне обавезе ликвидирају и рестаурирају стање пре окупације.

Такав је народни материјал који улази у аутономну Арбанију. О његовој подобности за самосталан државни живот ништа нам нису у стању рећи они који у његовој „арнаутској крви“ унапред виде антидржавни, антикултурни, антисоцијални елеменат. Треба поћи сасвим другим путем, потражити Арбанаса као члана племена и као члана класе, као господара и као роба, као борца за аутономију и као радника на њиви, јер данас у науци не може бити спора да подобност некога племена за државни живот треба ценити по ступњу историскога развитака, по друштвеном саставу, по културној развијености и друштвеним и политичким тежњама, а не по раси којој припада.

Осим тога ми смо упућени да пратимо развитака и судбину овога новог члана балканских државица. На то нас не упућује каква забринутост за будућност аутономне Арбаније — јер су те бриге, благодарећи завојевачкој политици Србије, Црне Горе и Грчке, прешле најалост на јачега, Аустро-Угарску и Италију — већ обзири према нашој сопственој будућности. А по будућност Арбаније, као и свих малих државица које се налазе на ударцу јачих, много су озбиљније опасности које долазе *своља* него оне које се крију *унутра*. На сваки начин неће

бити лако савладати племенске и религиозне супротности и извести државну организацију у тако грозној дезорганизацији друштвенога живота, али то није немогуће као што није било немогуће сломити аутономске тежње кнежина при организовању нове српске државе. Арбанији ће бити много теже одолевати опасностима које се крију у погодбама под којима је постала и под којима има да се развија.

Ваљда није никада било земље на свету по којој је тумарало толико туђинских агената као по Арбанији. Ослањајући се било на слабије суседне било на јаче удаљеније државе, сви они врше годинама један пропагандистички рад који је кроз школе, цркве, конзулате, трговачке везе и друге установе већ био спремио земљиште за туђе утицаје. Оно што се данас у Арбанији догађа може се разумети само у вези са тим утицајима. Зар садашње партиске струје у Арбанији, као што смо већ видели, не носе у првом реду обележје различитих страних утицаја и туђинских пропаганда? Борбе тих страних утицаја око превласти не само да подржава различне кандидације за новог владоца већ, комбинујући се са верским и племенским супротностима, појачава сепаратистичке апетите богатих бегова, племенских главара или истакнутих личности. Ти утицаји представљају данас несумњиво највећу сметњу сређивању унутрашњих прилика, и аутономна Арбанија може се јавити само у борби против њих.

Та борба која прати оснивање свих балканских државица пада арбанаском народу у толико теже, што његова прва државна зајед-

ница носи од самог рођења врло тешке недостатке.

Својом завојевачком политиком Србија, Грчка и Црна Гора нису успеле да Арбанију поделе, али су успеле да је смање и очерупају. Формално Арбанија добија аутономију, али је та аутономија *хрома*, форма без садржине, право без најбитнијих услова да буде остварено, аутономија мочарнога приморја и бесплодних крајева, отсечених од плодних крајева на истоку и југу. Лондонска Конференција је била према Арбанији још свирепија него Берлиски Конгрес према Србији. Њеним одлукама несумњиво је највише оштећен арбанаски народ; али онај што је највише добио нису балканске државице већ заинтересовани капиталистички и власнички кругови великих сила, Аустро-Угарске и Италије. Прво, непријатељско држање влада балканских државица одгурнуло је Арбанију у шаке ових држава, друго, она ће им бити у толико поузданије оруђе у колико је слабија и за живот неспособнија.

Упоредо са том слабошћу расте *економска зависност* нове државе од иностранства. Сви покушаји њених управљача да земљу учине способнијом за одбрану од опасности споља водиће и у Арбанији, као што је то било и у осталим балканским државицама, падању у све теже ропство европскога капитализма. У колико је пак Арбанија несигурнија политичка творевина, у толико то поробљавање неће ићи посредством државних дугова већ путем непосредне *колонијалне пљачке*. Један велики добро обавештени немачки лист писао је пре неколико недеља:

„И грозничава сѣкулација траје (у Арбанији) још као и пре. Не прође ниједан дан а да се не јаве нови ловци на концесије за оснивање банака, подизање железница, електричних постројења, на куповину шума и рудника. У интересу земље може се бити радостан што они сада скоро нигде не налазе на одзив, пошто се одлучило да се са концесијама чека до увођења уређених односа, а већ закључени уговори строго се процењују и, ако су противни државном интересу, поништавају. Надати је се да ће пасти и онога крупнога трговца из Милана куповина миридитске шуме, о којој је у последње време било много говора, пошто се највећим делом тиче области на које продавац, иза кога стоји Пренк Биб Дода-паша има врло сумњиво право својине засновано на некада у Цариграду добивеном парчету хартије, докле на другој страни неколико општина могу да покажу старо право на ове шуме. Сви ови покушаји сѣкулативне експлоатације садашњега положаја пошћичу обично са сѣране, што служи земљи на част. Али поред ове врсте предузећа многе озбиљне трговачке снаге дале су се на посао да припреме привредно освајање земље, и да се добро упознаду са пословима које ће будућа влада у најскоријем времену морати дати: Оне ће доцније бити у том повољнијем положају што ће моћи одмах изаћи пред владу са добро промишљеним и свестрано процењеним предлозима. У сваком случају мора се нагласити да, ко неће да задоцни, мора се са овдашњим приликама сад упознати“ (Kölnische Zeitung од 21. децембра 1913).

Тако се европске капиталистичке класе јавно сазивају на колонијално освајање Арбаније. Оно што европски капитализам данас тамо припрема биће у ствари стварна основа будуће државе. И када се српски власнички кругови радују сваком новом метежу и унутрашњем спору, гледајући у том средство за спровођење својих планова, они губе из вида да се на обалама Јадранскога Мора почиње утврђивати најјача европска сила, капитализам, и да је само он тај „који неће задоцнити“.

III. БОРБЕ ОКО ЈАДРАНСКОГА МОРА

1. Јадранско Море и борбе на Истоку

Да би се разумело због чега је најсиромашнија и најбеднија област на Балканском Полуострву произвела у току балканских догађаја најзаоштреније односе у Европи, мора се пре свега нагласити да се борба не води око голих арбанских кршева већ око господарства на оном делу обале Јадранскога Мора која припада Арбанији. А та борба не само чини једну значајну главу у историји српскога народа, већ је врло јако уплетена у ону велику, дуготрајну светску борбу око Истока и његових богатих извора у којој су учествовале и своју моћ огледале све европске државе.

Као што је Јадранско Море само један рукавац Средоземнога Мора, то се и борбе око господарства на обалама Јадранскога Мора јављају као продужење бораба око превласти и утицаја на Средоземном Мору. А оне су се врло рано јавиле. Одавна је Исток почео привлачити на се пажњу европских народа и врло рано је настао веома жив трговински промет између Истока и Запада. Најкраћи, најјевтинији и тада једино познати пут тога трговинскога

саобраћаја водио је преко Средоземнога Мора. То море се јавља као једина веза између два света, а борба око превласти на њему као борба око баснословнога богатства Истока.

На оном месту баш где то море најдубље засеца у европско копно, на италијанским обалама Јадранскога Мора, постали су још из раног Средњег Века први центри трговинскога саобраћаја Европе са Истоком. То су били италијански градови: најпре Млетци, од 9. века као градска трговачка република, којој се од 11 века придружују *Ђенова* и *Пиза*. Они су ступили у врло разгранате трговачке везе са свима тада најбогатијим земљама Средоземнога Мора, Египтом, Сиријом, Малом Азијом и Балканским Полуострвом и њихови трговачки агенти, расути по земљама Леванта и Азије, потискују грчке и арабљанске трговце или их деградирају на степен својих посредника, а сву трговину са Истоком узимају у своје руке¹. У борби око превласти на Средоземном Мору са својим супарницама *Ђеновом* и *Пизом* и њеном наследницом *Флоренцијом*, Млетци су се поглавито ослањали на своје господарство на обалама Јадранскога Мора, које су бранили и од својих супарница на води и од надирања Мађара са копна. Од половине 14. века „краљица Јадранског Мора“ је изашла из те борбе као победилац и читав век неограничено господарила на Средоземном Мору.

Први удар трговинској превласти италијанских градских република на Истоку задали су завојевачки успеси Турака. Али оне су се у-

¹ Вид. P. Herre, Der Kampf um die Herrschaft in Mittelmeer. S. 64 и даље.

меле са Турским Царством споразумевати, као што су се пре и после тога знале послужити колосалним богатством за куповање српске средњовековне властеле и обезбеђивање јадранске обале са те стране. Пресудан удар трговинској превласти италијанских градова на Истоку дошао је с друге стране, наиме *од Јомерања сзетскога саобраћаја са Средоземнога Мора на Атлански Океан*. 1498 године Португалци су успели да открију поморски пут за Индију обилажењем Африке. Тај велики проналазак који чини читаву револуцију у привредним и саобраћајним односима света, променио је правац тада најзначајнијега светскога саобраћаја, а као неминовна последица тога монополистичке привилегије италијанских градова у трговини са Истоком морале су пасти, да ускоро затим њихова истакнута посредничка улога сасвим ишчезне. „Око половине 16. века, вели П. Хере, млетачких трговаца у Цариграду није више скоро никако било, и враћајући се са Златнога Рога један посланик је извештавао да се у трговинском саобраћају са Портом не врши више за две године ни толики обрт као раније за две недеље“.¹ Богатство Истока, нарочито Индије, почиње тећи на Запад поглавито новим, поморским путем, а како су Португалци успели да пресеку везе Арабљана са Индијом, италијански градови су изгубили сада свога јединога трговачкога посредника са унутрашњошћу Азије. Средоземно Море је престало бити веза два света, мост између Истока и Запада, а са тим светским обртом и оно и италијанске градске републике су изгубили свој светски

¹ Вид. Р. Негге, исто делце. Стр. 95.

карактер. Место Млетака и Ђенове заузима Лисабон.

Са скретањем светскога саобраћаја Средоземно Море је истина изгубило свој светски значај, али борбе око превласти на њему нису престале. Земље Средоземнога Мора сва три континента, Европе, Африке и Азије, представљају и сувише драгоцен објекат за капиталистичку експлоатацију и врло важне богазе политичких завојевања, да би младе европске капиталистичке државе према томе могле бити равнодушне. Борба се наставља са том разликом што на место малих градских република ступају сада на позорницу моћне државе иза којих као материјална гаранција освајачких планова стоје милиони пореских платаца и стотинама хиљада и милиони наоружаних војника. У једном крвавом рату *Енглеска* се дограбила 1704 Гибралтара, капије Средоземнога Мора са западне стране; од 1880 држи Малту, станицу исмеђу источнога и западнога дела Средоземнога Мора; на Берлинском Конгресу утврђује се у Кипру који господари уласком у Суецки Канал, а од 1882 загосподарила је Египтом. Најозбиљнији супарник *Енглеске Француска* је предузимала ради превласти на Истоку вратоломне експедиције; од 1830 почиње се постепено утврђивати на афричкој обали као господар Алжира, Туниса, па Марока. *Русија* надире све јаче да заузме Цариград и морезине, „кључ од куће“ који треба да је пропусти из Црнога Мора на Средоземно. Тај пролаз јој је затворен уговором о морезима 1841, који је нарочито потврђен Париским Миром, и до данас сви њени покушаји да га поништи остали су без успеха.

Два велика техничка успеха, отварање Суецкога канала и железничке везе централне Европе са Истоком, почели су Средоземном Мору враћати стари значај најбоље везе између Европе и Азије. Са Суецким каналом трговина је добила нов поморски пут са Истоком који је много краћи него онај око Африке, а колосални планови за железничке везе Европе са Истоком преко Предње Азије не само дубоко засецају у привредне интересе заинтересованих држава, већ прете да промене односе политичких снага и утицаја у Азији. Багдадску железницу, нпр., око које се данас бију утицаји Немачке и Енглеске, један је писац с правом назвао „осом око које се данас креће политички живот Европе“. Свака промена на Истоку постаје опасност по поседе који су већ стечени, а напоредо са тим расте интересовање империјалистичке Европе за сваку, и најмању промену на овом крају света.

2. Аустро-Угарска и Италија

Док је трговина са Истоком била сконцентрисана у италијанским градским републикама, Јадранско Море је представљало један велики природни канал у који се светски саобраћај стицао и којим су велика блага текла. Са падом првенственога значаја тих градова у трговини Европе са Истоком, светски саобраћај почиње Јадранско Море обилазити.

Али ако је изгубило стару улогу у светској трговини, Јадранско Море је имало све већи значај за две велике државе које се наслањају на његове обале, за Аустро-Угарску и Италију. За ове две државе оно није више само водени

пут трговинскога саобраћаја са светом, већ основица све њихове поморске снаге, која у данашњем веку завојевачке колонијалне политике и сукоба крупних интереса поглавито одређује моћ и утицај капиталистичких држава. Свака промена на обалама Јадранскога Мора дира због тога у најосетљивије место политичких планова капиталистичких и власничких кругова обеју држава.

Та промена може наступити и у корист трећег и у корист једне од те две државе. Према томе међусобни однос ових двеју капиталистичких сила је *дволичан*: до подне се заједнички боре против свакога онога који се спрема да ослаби њихов заједнички посед, од подне се боре међу собом са суревњивошћу два такмаца који један од другог зазиру. Међусобно неповерење, које „пријатељству“ и савезничким односима ова два члана Тројнога Савеза даје тако особит карактер, нарочито прати њихову балканску политику, а у Арбанији се претвара у сталан сукоб. Докле дипломатија једне и друге државе измењује изјаве о „пуној сагласности“ и „међусобном поверењу“, њени агенти у Арбанији посведневно се кољу око сваке школе, сваке дијецезе, свакога села, свакога места експлоатације и утицаја.

Аустро-Угарска има на својој страни преимућство државе која је свој утицај на балканској страни Јадранскога Мора утврђивала много пре него што је Италија као велика држава била постала. Када се Аустро-Угарска, утврдила на далматинској обали, Италија је била растргнута туђим завојевањима. Највећи део италијанских земаља држала је у првој половини прошлога века баш Аустро-Угарска

сматрајући себе правом наследницом италијанских градских република. У то доба она подиже Трст, а после извеснога времена и Фијуму. Још тада она је рачунала себе у јединога законитога наследника турских области на западној половини Балканскога Полуострва, и по познатим споразумима са Русијом о деоби Турске Аустро-Угарска је имала да добије Србију, Босну и Херцеговину и Арбанију. А када су у другој половини прошлога века образоване две нове велике националне државе, Немачка и Италија, везе Аустро-Угарске са северним и западним земљама су прекинуте и она је гурнута на Балкан, на коме јој је сада Бизмарк познатим саветом придељивао све области „од источне границе румунскога народа до Которскога Залива“.

Први резултат новог правца аустро-угарске политике била је окупација Босне и Херцеговине, добивена по тајном споразуму са Русијом. То је у исто време до сада највећи практични успех Аустро-Угарске на Балкану. Тај успех Аустро-Угарска је постигла у време када су тежње младе Италије биле упућене на афричку обалу. У накнаду за Тунис, који је Француска коначно зграбила 1884, Италија покушава да се дограби Абисиније; али после десет година узалуднога војничкога напрезања и финансискога исцрпљивања тај покушај је завршен 1896 потпуним италијанским поразом. Тако је ова земља, која је средствима крвавих зарада својих емигрираних радника у Америци хтела да води једну крупну империјалистичку политику, поразима на свима другим странама гурнута тако рећи да тражи накнаде на обалама Јадранскога Мора. Орођивање са црногор-

ском династијом је знак једнога колонијалнога програма.

Од тога тренутка развитак крупне индустрије учинио је у Аустро-Угарској и Италији колосалне напретке. Ако је некада, у време окупације Босне и Херцеговине, либерална интелигенција, — састављена од професора и адвоката који су водили националну већину бечког парламента, — сматрала мандат Берлинског Конгреса за „скупу и кобну авантуру“, данас се све више сва моћ државе ставља у службу капитала и његових тежња да трошири и монополише пијацу за своје еспапе и област за пласирање. „Међународна политика уопште, писала је бечка *Преса* 1908, претвара се све више и више у трговинску и привредну политику, и крупна питања која занимају кабинете и нације израстају поглавито из економскога корена.“ И докле остале капиталистичке државе гледају да тежњама свога економскога система одговоре освајањем прекоморских колонија, Аустро-Угарска је обратила сву пажњу на Балкан. По мишљењу аустро-угарских власника земље Балканскога Полуострва су природом положаја одређене да буду колоније Аустро-Угарске, а на Солун, који је Рорбах назвао „апсолутним циљем аустриске балканске политике.“¹ све више се почело гледати као на јужно пристаниште монархије. Власнички кругови Беча и Пеште почели су показивати све већу осетљивост према свакој промени у областима преко којих пут за Солун води, и све већу нестрпљивост да по своје планове неповољне про-

¹ Вид. Dr. Paul Rohrbach: „Deutschland unter den Weltvölkern.“ S. 235, 236.

мене на Балкану предухитре. Та тежња је одређивала држање Аустро-Угарске у дугогодишњем јаловом лонцању европске дипломатије око рефорама у Македонији; њоме је задахнуто њено држање према Србији; она је била циљ и новим железничким пројектима који су од пре неколико година били изазвали читаву буру од негодовања и протеста и читав низ нових пројеката за контралиније.

Дипломатска историја ће показати како се Италија понашала према тим тежњама „савезника“. Али са колико је она упорства радила на колонијалном освајању балканских области Јадранскога Мора показују њени успеси у Црној Гори. У тој малој земљици са 250.000 сиротана она је приграбила у своје руке подизање пристаништа у Бару, железнице Бар-Вирпазар, затим бродарство на Скадарском Језеру и монопол дувана. Голи јунаци Црне Горе које из њихових кршева није магла истерати највећа турска сила подлегли су сили капитала и данас аргатују по америчким рудницима за рачун италијанских капиталистичких компанија и њихових цетињских вазала.

У утакмици Аустро-Угарске и Италије око колонијалнога освајања Балкана Арбанија је представљала ону земљу у којој су копља била најнепосредније укрштена. Пропаганде свима средствима трудиле су се да једна другој извуку земљиште испод ногу. А да тај сукоб интереса у Арбанији не би довео у опасност „савезничке“ односе са којима су скопчани други важни интереси, дипломатија је успела да заостреност ублажи поделом сфера интереса, по којој је Аустро-Угарска концентрисала свој рад у Северној а Италија у Јужној Арбанији. Ве-

лики капиталистички грабљивци постигли су још један споразум о дављењу малих народа и дељењу њихових земаља. И када је пред први балкански рат пропао предлог грофа Берхтолда о формирању једне аутономне области од босанске границе до Солуна, када је нестало „политичке мореузине“ између Србије и Црне Горе и тиме затворен тај једини слободан сувоземни пролаз на југ, онда пут за Солун не иде више преко Митровице већ преко Драча. Стварање аутономне Арбаније имало је сада за обе ове државе не само тај интерес да се нико трећи не пусти на Јадранско Море, већ и да се добије бар један прозорчић за спровођење старе политике на Балкану. Са гледишта већ постојећих тежња завојевачких капиталистичких и власничких фактора сасвим је природно што је за то заложен цео ауторитет Аустро-Угарске и Италије.

3. Јадранско Море и Балкан.

Ове велике борбе европских држава на Истоку чине неколико векова суштину Источнога Питања. А како је у опсег те борбе и освајачких планова заинтересованих држава увучено и Балканско Полуострво, то су променљиве фазе кроз које је она пролазила неразлучно испреплетане са судбином балканских народа. Не само што се турска владавина у Европи, као што је то формулисао француски филозоф Монтескије још пре сто педесет година, држала на суревњивости ових супарница, већ је и постепено потискивање те владавине, подизање независних балканских државица и повлачење њихових граница стајало из корака у корак под

утицајем тога супарништва и освајачких тежња и планова великих сила.

То сазнање постало је данас на Балкану врло популарно, али у толико се мање зна и води рачуна о утицају трговинскога саобраћаја Запада са Истоком на развитак балканских народа.

Све до у најновије доба основица привреднога и трговинскога живота на Балкану било је Јадранско Море. Дуж његове балканске обале било је распоређено више тачака из којих су полазиле најважније саобраћајне везе полуострва са светом. Око тих тачака образовали су се трговачки центри. За време цветања италијанских градских република, када је Јадранским Морем као једним великим природним каналом текао цео за оно доба тако колосалан промет између Истока и Запада, ти центри су били природне станице светскога саобраћаја, пуне дражи и привлачне снаге за властелу средњевековних балканских држава, нарочито Србије. Из њих су полазили и кроз планинске сплетове у унутрашњост полуострва са муком се пробијали више врло важних трговачких путева којима је саобраћај текао у оба правца: средњевековна властела је износила на тржишта сувишке својих феудалних трибута а увозила раскошне источњачке производе који су запаљивали машту наших народних певача. Та размена је вршена у приморским центрима.

Од тих центара нарочито се истичу на северном делу обале Дубровник, Котор и Бар, а на југу Скадар, Драч и Валона. Из радова Јиречека и Цвијића саснајемо да је из Дубровника водио један значајан пут преко брда Чемерно на Дрину, Ужице, Чачак и даље, пуштајући један крак на Плевље, Нови Пазар и Топлицом

за Ниш. Јужни путеви су били подеснији. Међу њима се истичу три: северни полази од Скадра Белим Дримом за Призрен и Косово; средњи, такозвани *Via Egnatia*, полазио је од Драча и представљао главни друм за Цариград; јужни је истицао из Валоне и Деволом ишао преко Костура за Македонију и Тесалију.

За трговачким и привредним везама ишле су и политичке тежње. Колико је мени познато обикнута архиварска метода рада у нашој историској науци није допуштала да се уочи велики утицај који су имале трговачке везе Јадранскога Мора са полуострвом на средњевековну историју српског народа. Мени се, међутим, чини да се и лаику намеће закључак: *да је у оно време Јадранско Море било гравитациона тачка не само трговинскога већ и политичкога живота српскога народа.* Само се тим утацајем може објаснити што је у Средњем Веку најживљи политички живот нашег народа био баш у областима Јадранскога Мора, дакле у земљама које су биле не у центру већ на западној граници нашега етнографскога простирања. Са гравитирањем ка Јадранском Мору померала се наравно и та граница нашега народнога елемента.

Али сви напори српских средњевековних господара да се утврде на Јадранском Мору остали су безуспешни, јер су наилазили на отпор јачих супарника, раније италијанских градова и Мађара, а доцније Француза, Талијана и Аустријанаца. У Средњем Веку Захумско приморје је било главни излаз српске државе на море. Али је тај излаз био изгубљен још почетком 14. века у борби са босанским бановима који су били у вазалним односима

према северним суседима, и никада више Срби нису успели да га поврате.

После поменутога скретања светске трговине са Средоземнога Мора на Атлански Океан Јадранско Море је изгубило свој светски трговински значај, али трговачки живот на његовој балканској обали није се угасио. Стари путеви нису тада опустели. Богатство балканских земаља и релативно развијена средњевековна култура у њима давали су довољно хране за одржавање старих комуникација. Али као резултат тога саобраћајнога скретања трговачки центри на балканској обали Јадранскога Мора постају све више *локалне* тачке које раде искључиво са балканским земљама. До у најновије доба, до пре неколико десетина година из унутрашњости полуострва стизали су многобројни каравани у Дубровник, Котор, Бар, Скадар и Драч.

Али што није учинила турска најезда и пад италијанских градова, наступило је као последица нових саобраћајних и политичких промена. Трговачки центри на Јадранском Мору добијају опаснога конкурента са севера и југа. Са привредним подизањем Средње Европе културни живот Србије почиње окретати ка северу, пијацама Средње Европе. Привредна основа се северних балканских земаља није више Јадранско Море већ Сава и Дунав, и тај преокрет није могао бити без великога утицаја на појаву српскога устанка. А од како је Средња Европа везана железницама са Солуном и Цариградом, трговински саобраћај Балканскога Полуострва не струји више трансверзално, попречно, из унутрашњости јадранској обали, већ уздружно, из унутрашњости ка Солуну на

југу и Пешти и даље на северу. А да се та промена изврши до краја, да стари трговачки путеви опусте и стари приморски центри изгубе скоро сваку везу са полуострвом, утицале су политичке промене, у првом реду окупација Босне и Херцеговине и изукрштање честих политичких граница.

За питање којим се сада бавимо промена саобраћајнога правца на полуострву померила је центар политичкога живота српскога народа на север. Његове трговачке везе са Јадранским Морем биле су, са изузетком ускога приморја Црне Горе, потпуно пресечене. Са тим је пресечено и културно утицање и национално продирање у приморске области. Наместо тога јавља се обрнут процес: српски елеменат се повлачи североисточно, дубље у унутрашњост и ближе северној граници, остављајући у старим крајевима старе српске споменике у средини искључиво или претежно арбанаскога народа.

Када је у трговачком кретању западне половине Балканскога Полуострва одсудно преовладао правац север - југ, Србија је пала у потпуну привредну зависност од Аустро-Угарске. Неколико деценија Србија је у привредном погледу била у ствари додатак аустро-угарске привредне области, њена најјужнија провинција. У Србијином трговинском саобраћају са иностранством, који се оличавао у извозу пољопривредних производа за увоз фабричке робе, Аустро-Угарска је представљала за Србију цео свет. Али ма колико да се тај однос у току времена снажно припије уз привредни живот слабије стране, он се пре или после мора завршити сукобом који је неизбежна последица развитка капитализма. За време царинскога рата који је

са мањим прекидима трајао до уочи балканскога рата, обе стране стајале су једна према другој са новим претензијама: према Аустро-Угарској која је тежила да отклони аграрцима неповољну конкуренцију српске стоке уз једновремено задобијање на српској пијаци изузетнога повлашћења својој индустрији стајала је Србија са тежњом да обезбеди извоз аграрних производа и да једновремено заштити домаћу индустрију. Сукоб је био неизбежан.

Политички значај овога сукоба је у томе што је буржоазија успела да тежњу за изласком на Јадранско Море оживи и у народне масе унесе. Остварење те тежње постало је сада главни циљ свеколике Србијине политике. За буржоаски режим слободан излазак на море представљао је више него једно *иџ-говинско* питање; то је био, као што ћемо доцније видети, онај животни нерв о коме виси цео привредно-финансиски систем буржоазије, кредит на страни, опстанак режима. Када је за време анексионе кризе Миловановићев предлог о „ходнику на море“ пропао, грозничаво се радило на добијању Јадранске железнице. А после победа на Куманову и Битољу, када је из области преко којих води пут за оба мора, Јадранско и Јегејско, Турска потиснута, слободан излазак Србије на море био је већ у пола постигнут циљ.

Како је извођење тога задатка схватила влада Србије?

IV. СРБИЈА И АРБАНИЈА

1. Завојевачке тежње наше буржоазије.

Аустро-Угарска и Италија заузимају се за аутономију Арбаније у *свом* интересу а не у интересу арбанаскога народа! То је друга основна мисао Balkanicus-а и Д-р Владана, и за потврду исте они наводе стотинама цитата из свих могућих књига и новина. У тој великој библиографији није у овој прилици остала незаступљена ни штампа социјалне демократије!

Али да су ова господа стајала штогод ближе идејама социјалне демократије, не би ушла у тај апсурдан положај: да у исто време када се боре против завојевачке политике Аустро-Угарске и Италије препоручују и бране завојевачку политику Србије. Њихово гледиште је очајно просто: Арбанију хоће да поробе те хоће да поробе, па када јој је то суђено, онда је боље да тај поробљач буде Србија него ове две велике силе. Ми нисмо против завојевања Арбаније, изјављују Balkanicus и Д-р Владан, већ само тражимо да тај завојевач Арбаније не буде нико други него ми. Другим речима:

против завојевачке политике ми се бунимо у *име* завојевачке политике; право које другом одричемо присвајамо себи у истом тренутку, на истом питању. Још како су силни разлози којима се то право Србији брани! *Balkanicus* вели:

„Откуда тај изузетак и та привилегија за Арбанасе, да они не могу и не смеју доћи ниједним делом својим под власт Срба? Зар није српски народ раздeљен на неколико администрација и државних управа? Нека се погледа само на Аустро-Угарску: ту има Срба под једном управом у Босни и Херцеговини, под другом у Маџарској, под трећом у Хрватској, под четвртом у Далмацији.

„Кад може један део Турака остати под бугарском и српском влашћу, онда ће и г. Дервиш Хима допустити да могу то исто и Арбанаси, и то у толико пре што су они увек до сад били под туђом влашћу, и што су они у оним областима које сад хоће, уз помоћ својих заинтересованих протектора, од Срба да узму и од Јевропе испросе, или *зликовачки уљези*, или су онамо давно крвно и географски измешани са Србима, као напр. у околини Скадра и поред црногорске границе.“¹

А да би нас уверио колико би то решење било радикално, коначно, да никада више не замара Европу, Д-р Владан нам наводи ова излагања Шарла Лоазо-а:

„Европа би требала да с највећом готовошћу прихвати ову прилику, те да подели ове недисциплиноване људе између Србије, Грчке и Црне Горе. *Арнауџи би се, напушћени од Цариграда, који их је увек мазио, и саџерани у границе разума, врло брзо измирили са својом судбином.* На сваки начин њихово прилагођавање новом стању тицало би се само њих и њихових нових господара. *Арбанско џиџање, исецкано на неколико комада и смањено, пресџало би да узнемирује Европу*“.²

¹ *Balkanicus*: Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска. Стр. 62 и 64.

² Исто дело. Стр. 160. Курзив је наш.

У Арбанији Аустро-Угарска и Италија воде завојевачку политику, то је факат. Али мисле ли Balkanicus и Д-р Владан да има кога који би у друго што веровао? Зар да *национални* принцип штите Аустро-Угарска која је сва саграђена на негирању националнога начела или Италија која баш наших дана дави један други народ с оне стране Средоземнога Мора? У веку империјалистичке политике такве пароле исто тако рђаво приличе овим двома капиталистичким државама, као што је раније руска парола о „ослобођењу хришћана“ у Турској стајала рђаво царистичкој Русији која је била најгори целат слободе у земљи и у суседству. Те политичке лажи не пролазе више тако добро ни код балканских народа, који су стекли велико искуство да их је свако спрегање са једним или другим „покровитељем“ стало у толико тежих жртава у колико су му се они у безграничној жудњи за ослобођењем од турскога јарма преданије предавали. За њих знају и сви они елементи у самој Арбанији који за аутономију своје земље раде. Један од најутицајнијих људи у Елбасану, доцније изабран за гувернера тога места, није се устезао да ми на питање одговори потпуно јасно и отворено: да се Аустро-Угарска залаже да Скадар остане Арбанији због тога што он и даље треба да буде крајња северна мртва стража против надирања Србије и Црне Горе у област њенога утицаја, као што се Италија заузима за јужну Арбанију да се нико други не би утврдио на другој страни Отрантског канала. Непопустљиво заузимање Аустро-Угарске и Италије за аутономију Арбаније је спасавање последње стопе

земље са које се обезбеђују од опасности туђега изласка на Јадранско Море и са које се може утицати на ток ствари на Балкану. Аустро-Угарска хоће даље „lebensfähige Albanien“, „за живот способну Арбанију“ у тренутку када види пред собом опасност да Србија не постане за живот способна. Смер ове политике је јасан као сунце. *Хоће се пошто пошто један нов, за животић неспособан пигмеј на Балкану, да други пигмеј који се најпреже да искрши њене ланце не би постојао за животић способан.* То је стара метода *сиварања слабих*, за живот неспособних, осуђених да висе о скутовима европске дипломатије, без обзира јавља ли се она под лажном етикетом, „националнога начела“ или „политичке равнотеже“.

Али ако Балканисус и Д-р Владан, истичући завојевачке тежње Аустро-Угарске и Италије у Арбанији, нису рекли ништа ново, ништа што не би било познато у најширим слојевима нашега народа, они су заступањем права Србије на завојевање Арбаније били веран израз једне нове политике Србије. *Изобличавајући завојевачку пољитику тих двеју држава они су успели да изобличе „националну“ пољитику Србије, „ослободилачку“ пољитику српске буржоазије.* Јер ако су бриге аустријских власника о праву свих балканских народности на национално самоопредељење грозно шегачење са народносним начелом, то су претензије Србије на завојевање Арбаније грубо гажење, бацање под ноге тога начела. Прокламујући ту политику српска буржоазија је сад први пут са лица српскога народа скинула вео једне потиштене нације која се бори за своје ослобођење. И код наше буржоазије су ишчезле успомене на не-

кадашње младалачке идеале о слободи, једнакости и братству, а заједно са њима нестало је и способности да цени тежње народа за слободом. Она се угиба под притиском севернога суседа, сва виси о скутовима руске дипломатије, средства за владање позајмљује од страних капиталистичких компанија, али је стекла идеологију експлоататора и власника који се замишља на челу гладне армије, као господар неколико милиона придављених поданика, сања о величини, рогуши се, апелује само на силу и дави слабије од себе у исто време када јој прети опасност да буде и сама од јачих придављена. А што је тај преокрет у политици наше буржоазије, који би пре или после морао доћи као резултат капиталистичке производње, наступио пре него што је српски народ уопште дошао до националнога уједињења, што су власници Србије политичком раскоманданошћу и поробљеношћу свога рођенога народа почели правдати своје апетите на поробљавање других народа, то је само доказ да капиталистичка привреда профита и буржоаска милитаристичко-бирокарска државна система изазивају у малих и великих представника данашњег друштвенога поретка исте апетите у земљи и ван земље, у унутрашњој и спољашњој политици.

Овај нови курс у политици српске буржоазије има за социјалну демократију више него *теориски* значај. Он није само потврда нашега гледишта да су *национални идеали владајућих класа лаж* иза које се крије *шежња за експлоатацијом народа у земљи и поробљавањем туђих народа*. Национално ослобођење и уједињење које тражи за свој народ капитали-

стичка буржоазија одриче туђим народима. Са њенога класнога гледишта то је природно и разумљиво: када се под мојим *класним* господарством налази мој рођени народ, шта се буните ви, „дивљи“ Арбанаси, да уђете у готов, по свима прописима модерне државе устројен систем покорности! Спољашња политика владајућих класа је само продужење њихове унутрашње политике. И као што пролетаријат у некој земљи представља једину друштвену класу која се не може борити за ослобођење из класнога ропства и да не ослободи цело друштво, тако и социјална демократија не може заступати слободу свога народа а да не заступа националну слободу и свих других народа. У томе је једна од битних разлика између гледишта социјалне демократије и буржоаских партија на национално питање.

Али велики *практични* значај овога питања мора нас интересовати у толико више што последице тога завојевачкога упињања наших власника представљају непресушни извор не само нових злочинастава према арбанаском насељу већ сталне опасности по мир и спокојство нашега народа, недогледних терета и жртава. Србија је гурнута у онај опасни вртлог борбе завојевачких прохтева са свима могућим предвиђеним и непредвиђеним сметњама и струјама, вртлог у коме ће народна снага малаксавати у узалудним напрезањима да се дочепа обале. За савлађивање сваке нове сметње чиниће се нови и све већи напори, и за жртве које је народним масама све теже подносити у циљу оправдања указиваће се на жртве које су већ поднесене. Освајачки упад у Арбанију уродио је огорчењем арбанаскога народа према Ср-

бији и побунама, а побуне изискују нова финансиска и војничка напрезања; несигурност на новој западној граници Србије наступила је као последица завојевачке политика према арбанаском народу, а јавља се као повод сталнога мобилнога стања војске; из истога узрока дошли смо у сукоб са јачим претендентима на Арбанију, и у заносу стварања велике јадранске државе подјармљивањем туђега народа власници проповедају неко велико будуће разрачунавање са њима. Задуживање земље, нови државни терети и милитаризам и остале паразитске установе траже од народа у толико веће жртве у колико га више вечита несигурност, опасност од рата и честе мобилизације материјално даве и привредно исцрпљују.

Тако ће једанпут захуктали догађаји по сили унутрашње логике ствари гурати исцрпелу нашу земљицу из кризе у кризу, из опасности у опасност, а сви буржоаски органи јавнога мишљења стараће се да се прави узрок тих недаћа заборава и одговорност пренесе на другога. Зато социјална демократија, као једини одлучан противник завојевачке политике која је зачетак свих тих недаћа, не може пустити да прође незабележен онај тренутак када се наш власнички свет машио туђе земље и туђе слободе, када су некадашњи херолди националнога ослобођења понели заставу националнога поробљавања, када су интереси капитала прогутали интересе нације. Она мора стално указивати на нераздвојну узрочну везу између завојевачке политике буржоазије и тешких последица и жртава којим се крај нигде не види, везу између теорија Balkanicus-а и Д-ра Владана и праксе Исе Бољетинца.

2. Тежња ка мору.

Одушевљење којим је, буржоаска јавност примила прву вест о изласку арбанскога одреда на Јадранско Море потицало је из уверења да је сада постигнут и онај циљ који је од пре десетак година лебдео пред очима не само влада и буржоаских група већ и шире јавности. Та Србија је изашла на море, и још како! Оно што је хтела остварити Јадранском железницом, она постиже сада преко своје територије; она је сада господар свога саобраћаја са светом!

Тежње Србије за слободним изласком на море обично су довођене у везу са сметњама које је Аустро-Угарска чинила и могла чинити српском извозу. Србија је још увек претежно аграрна земља. Од њенога целокупнога извоза, који је 1910 достигао цифру од 98,388.028 динара, сировине чине непуних 64 од сто а прерађевине 36 од сто. Са изузетком 1,691.819 динара извоза сирових рударских производа и 10,320.817 динара прерађених рударских са неколико стотина хиљада индустријских производа, сав остали извоз од 88 процената чине производи земљорада и сточарства и од тих производа прве, најнепосредније прерађевине. Цела српска извозна трговина лежи дакле на сеоском газдинству у коме још увек преовлађује ситни посед, а на извозној трговини лежи способност Србије да одговара својим дужничким обавезама.

Тако је питање о обезбеђењу извоза постало заједничком бригом два тако удаљена света: *владајуће буржоазије и сеоске масе*. За буржоазију која државом управља, осигурање извоза је значило осигурање пореских прихода,

осигурање увоза злата потребнога за плаћање интереса на државни дуг. Сваки поремећај извозне трговине погађао је најосетљивије место сваке владе, јер су јој тиме угрожавана неопходно потребна средства за одржање на власти. Али поремећај извозне трговине погађао је и најосетљивије место сеоске масе, јер је водио падању цена аграрним производима у земљи. А што год је сељак принуђен да своје производе јевтиније прода, у толико мора изнети на пијац већи део своје жетве, па да подмири потребу у новцу, у толико мањи део жетве остаје за потребе његове породице. Свако падање цена, дакле, значи за широке народне масе већу глад у кући, већи дуг на њиви, мање стоке у тору.

Када је сада Аустро-Угарска под притиском својих аграраца почела затварати северни пут српској извозној трговини, то није само бацило у бригу владајућу буржоазију већ је погодило и најосетљивију страну сеоске масе. Блудећа национална мисао почиње све више добијати *птивредни смисао*, ослобођење Србије од привредне зависности од Аустро-Угарске и слободан излаз на море. На том питању владајућа буржоазија успева да за своју националну политику загреје широке народне масе. А за тај велики успех своје класне владавине она има да благодари у првом реду аграрцима и власницима Аустро-Угарске.

Али тежња за слободним изласком на море није потицала само из жеље да се осигура извоз аграрних производа. Потреба осигурања извоза и сметње Аустро-Угарске учиниле су да се за питање излаза на море заинтересује ситносељачка маса, као најмногбројнији гласачки и војнички елеменат у земљи, али та тежња је по-

стајала у толико неодољивијом у колико је у нас јаче овлађивала капиталистичка производња еспапа. У *иеријоријалном ироширењу и изласку на море владајућа буржоазија је гледала онај циљ своје класне иолиитике који је истицао из индустријализације земље и развијка каииталистичке ироизводње. Али што се зарад остварења тога циља радило тако одлучно, грозничаво, управо ва бануне, или-или, то може бити потпуно јасно само оном који увиди да је у иом лежао снас целога иривредно-финансискога система буржоазије на коме се њена владавина држала, да је ио једини излаз из ситања које је сваким даном иосијало све крииичније.*

Србија је типичан представник малих аграрних земаља, са примитивним оруђима и начинима рада, али многобројних, крупних и тешких веза са страним капитализмом. Ненормални развитак тих капиталистичких веза малих аграрних, у свом привредном развиту заосталих земаља показује се у томе што њих капиталистичка привреда не осваја кроз радионице и фабрике, одоздо, из привреднога живота, већ кроз министарске канцеларије, одозго, преко државнога а не приватнога газдинства. Велики државни дуг на страни постао је пре него што се почело радити на подизању произвођачких снага које би подношење тих дужничких обавеза олакшале. Прво је у земљу ушла машина за убијање, па тек машина за рад.

Као резултат тога ненормалнога, обрнутога развитка државни буџети су расли без обзира на пораст привредне снаге народне, а још јаче од државних буџета расте њихов пратилац, задуживања на страни. Од 1880 до 1910 државни

буџет је порастао од 20 на 120 милиона или за 475 процената, а задужење земље је порасло од 32 на 735 милиона или за 2197 процената. Државни дуг је растао пет пута брже од државнога буџета. Али ова колосална цифра државнога задужења *сама за себе* још не казује јасно сву тежину дужничкога ропства. Да се осети сва тежина таквога развитка веза Србије са страним капитализмом, не сме се изгубити из вида да су цео пораст државнога буџета гутали непродуктивни издаци на дуг и војску, као што је опет највећи део државних зајмова, огромно већи део, употребљен за покривање буџетских дефицита и изванредних расхода на милитаризам.

На чему се тај распикућски систем газдовања одржавао? За плаћање интереса на зајмове Србија је долазила до злата извозом аграрних производа. Од краја осамдесетих година њен трговински биланс је активан, тојест она прими већу суму злата за извоз него што изда на увоз. Али сувишци злата које је давао активни трговински биланс нису могли досећи да покрију извоз злата за плаћање дугова. Због тога је међународни биланс плаћања Србије, на супрот активном трговинском билансу, ипак остао стално пасиван. За последњих тридесет година Србија је стално имала да издаје више злата него што га је примала за свој извоз. Та диференција је била од 1891-1900 49.354.772 дин., 1901-1910 71,153.924 дин. Да би се тај банкротски систем газдовања одржао, Србија је падала у све нове и нове дугове, њима банкротство одлагала и терете своје садашње политике све више преносила на будуће генерације.

Али докле тако? Под притиском државних терета извоз је истина растао, али иза тога пораста не стоји појачање привредне снаге земље. Напротив, то повећање извоза је последица повећања државних терета а не привреднога развитка и јачања земље. Оно је последица *исцрпљивања* које придављује свакога произвођача посебице, нагонећи га да ради прибављања пореза отуђује како храну породице тако и средства производње, а затим измождава целокупну привредну снагу земље, јер средства потребна за њено привредно јачање црпе страни зеленашки капитал. У бржем рашћењу извоза него увоза не огледа се никако брже рашћење привредне снаге земље од развијања културних потреба народа, већ се огледа у ствари вештачко повећање извоза на рачун способности народа да своје животне потребе подмири.

Али народ, све неспособнији за потрошњу, постаје и све несигурнији као порески платац. Владајућа буржоазија је почела осећати да ни најскандалознији систем посредних пореза који не пропусти оптеретити ниједну животну потребу није никаква сигурна гаранција државних пореских прихода, ако потрошачка моћ маса слаби или ако се она слабије и спорије развија него што расту потребе државе. Усавршавање апарата за пумпање пореза не може да надокнади оно што се губи са исцрпљивањем општега резервоара државних прихода, са исцрпљивањем привредне народне моћи. Још једном се демонстративно показује тачност начела: да је привредна снага земље једина права основа сигурних државних прихода и доброга финансискога стања. А где је та привредна

снага земље? Је ли она у рунираном ситном сеоском газдинству? Земља исплакана, жетвени принос мањи него у Русији, сточарство у опадању: ситна пољопривредна предузећа нису више способна да подмире скучене потребе породица, још мање да напуне велике државне касе. Државни буџети расту непојамно брзо, јер непрестано расту дужничке обавезе и трошкови око система буржоаске владавине, а у исто време сасвим оправдано почиње се губити вера у рашћење извоза пољопривредних производа.

У тој безизлазној ситуацији владајућа буржоазија се баца свим средствима која јој државна власт ставља на расположење на *вештачко подизање индустрије*. Систем посредних пореза она сада допуњује системом „заштитних“ царина. Србија је опасана једним непрелазним царинским зидом, под чијом заштитом капитал, апсолутно ослобођен свакога обзира према страном конкуренцији, ужива привилегију неограниченога господара на домаћој пијаци, монополско право експлоатације. У спровођењу те политике влада има да регулисава суревњиву борбу између представника страног и домаћег капитала, али на крају крајева систем „заштитних“ царина побеђује, јер одговара и интересима буржоазије као носиоца државне власти и интересима буржоазије као носиоца капиталистичке експлоатације. Тим системом она, с једне стране, осигурава капиталистичкој класи екстра-профит, с друге стране, вештачким увлачењем капитала у земљу чини да кроз руке произвођача и потрошача потекну веће суме новца које ће им она на згодном месту, путем

посредних пореза, опет отети. Увлачењем странаго капитала у земљу повећава се циркулација новца, масе више троше ма да више не једу, али зато расту суме екстра-профита капиталистичке класе и посредних пореза државе, расте пљачкање пролетаријата и народних маса. Величина те пљачке огледа се у ненормално великој разлици између номиналне и реалне наднице, између величине наднице у новцу и количине животних намирница која се за њу може да купи.

Није тешко уочити да се овај систем подизања домаће производње извршава у систем привреднога исцрпљивања земље. Високим ценама свих производа сужава се *попрошачка способност народа* која је прва погодба здравога привреднога напретка, а монополским привилегијама убија се старање за *техничко усавршавање рада* без кога се подизање привредних снага неке земље не може ни замислити. Али та посматрања не спадају у оквир овога посла. Место тога треба нарочито истаћи: *да се на привредно-финансиском систему који смо украјински скицирали држи и економска егзистенција и пољитичка владавина буржоазије у Србији.*

На основу тога економско-финансискога стања земље и вечите бригае сваке владе може се објаснити што Србија надире да *пошто пошто* изађе из старих граница и продре на море, да продре на море по цену свих жртава и великих опасности. Са индустриским развитком неке земље буржоазија гура владе на проширење пијаца и области експлоатације. Политика завојевања туђих земаља и стварања колонија, због које је данас Европа подељена у два оружана логора, одговара тежњи капиталистичких

класа за осигурањем профита, за монополом експлоатације. Када смо год указивали на тај *економски* узрок данашњег грозничавог оружања, сукоба интереса и завојевачке колонијалне политике, браниоци те политике у Србији, да би представили своје тежње као најидеалнију ослободилачку националну борбу, добацивали су нам: где је у Србији та развијена индустрија, где је та капиталистичка класа која гура на завојевање туђих земаља? Ми признајемо да капиталистичка индустрија у Србији није ни приближно толико развијена колико је у владајуће буржоазије развијен апетит за проширењем територије и изласком на море поробљавањем туђих народа. Али је влада у Србији у толико ревноснији извршилац жеља свих власничких класа и каста за проширењем граница и поробљавањем туђих народа, у колико то више одговара нуждама привредно-финансискога система на коме се држи, који је стуб њене власти. Одржање тога система је прва тачка у програму сваке владе. На њему се подиже кула од милиона државнога буџета, он пружа средства за издржавање милитаризма и других непродуктивних установа, он пружа средства за одговарање дужничким обавезама према иностранству, на њему се држи кредит за нова задужења.

Ако капиталистичка буржоазија у Србији и балканским државицама уопште није још толико развијена, да целокупну државну политику стави у службу свога интереса, она у нас има за свога савезника саму државну власт коју потреба одржања гони на територијално проширење пошто пото. Тако су неодољиве експанзивне тежње балканских државица постале не-

одољивом потребом влада, јединим излазом из тешкога положаја у коме су са својим привредно-финансиским системом дотерале на ивицу банкротства. За буржоазију у Србији излазак на море не значи у првом реду економску еманципацију земље као што се то радо и много говори, — јер целокупна привредно-финансиска политика владајуће буржоазије представља постојано отуђивање права слободнога располагања привредним изворима земље и предавање народа у каматно ропство да би се добила средства за одржање владавине — већ пре свега еманципацију привредно-финансискога система на коме се њена владавина држи. Излазак на море представља једино средство да се привредни систем „заштитних“ царина ослободи зависности од иностранства, да се од њега не морају чинити ником никакве концесије. У колико дакле капиталистичка буржоазија није дорасла да врши пресудни утицај на правац државне политике, свака влада је принуђена да не стрепи од жртава које тежња ка мору ставља у изглед, не само због слободнога саобраћаја са светом већ због одржања своје владавине. Зато је један наш национални радник и патриотски писац с ретком искреношћу рекао: *Раић који не гарантује слободан излаз српских есија на светски трг не може се назвати ослободилачким!*

Тако је арбанска политика српске владе оличење авантуристичкога лутања једнога очајника који без икаквих изгледа на успех и без јаснога циља расипа драгоцену снагу, да би избегао банкротство пред којим стоји цео његов привредни и политички правац.

3. Пораз завојевачког подвига.

Полет народних маса, који је годинама припреман политиком „економске еменципације“ и достигао највишу тачку од објаве царинскога рата до анексије Босне и Херцеговине, буржоазија је за време балканских ратова умела обилно искористити. За најлуђе подвиге она је могла рачунати са људским материјалом чија готовост на подношење жртава превазилази обавезе војне дисциплине. И у слатком заносу да држи у својој руци наоружану целу земљу, буржоазија је у раточавању народне снаге отипла преко свих граница могућности и починила најлуђе злоупотребе. Врхунац тих злоупотреба је покушај изласка на море *иушем* завојевања *Арбаније*.

За излазак на море Србија је имала два природна правца. Први преко Црне Горе за Бар, води преко области које припадају двома *српским* државама и које су насељене скоро искључиво српским народом. Други, вардарском долином за Солун, води оном саобраћајном артеријом која је самом природом одређена да буде главни правац привредне везе Балканскога Полуострва са светом. Што се другога правца тиче, као што ћемо доцније видети, буржоазија балканских државица је била неспособна да савлада сепаретистичке тежње и да од незаменљивога солунскога пристаништа учини оно за шта га је природа положила одредила, наиме да буде светска капија за све три државе; а српски и бугарски власници специјално приредили су својим народима брегалничку катастрофу, да Солун остане у искључивој власти Грка којима је најмање потребан и који ће се њиме најмање служити. Српска буржоазија није била чак ни толико јака да сломи династичку

искључивост између Србије и Црне Горе и да спајањем двеју области једнога истога народа у једну државну целину изађе на толико жељено море преко своје једноставне територије. Место тога између две рођене земље побијају се данас међе, и ако ни на једној ни на другој страни нема ни десет лица која би то могла разумети и одобрити. А краљевски стражари који ће те међе чувати јесу сведоци неспособности буржоазије да изврши дело народнога уједињења.

Наместо да тражи излазак на море у овим природним правцима, за шта је било потребно бити решен на систематску и одлучну борбу против сепаратистичких тежња, влада је сепаратизам узела за основицу уговора са савезницима. Тиме је буржоазија сама себи затворила оба природна правца за излазак на море. А одричући се њих она се отискује да пут на море пробије кроз арбанске кршеве, правцем који води преко области са компактним туђим елементом, елементом највеће отпорне снаге у пређашњој Европској Турској; та област је у исто време тако јако увучена у освајачке замке две велике европске силе. Како је та политика претрпела потпун пораз још на пола пута, ми данас имамо скупо плаћено искуство само о снази аустро-италијанскога утицаја, те сада нико и не мисли о жртвама које бисмо тек морали поднети око завојевања и држања у покорности арбанаскога народа.

Пре свега Јадранско Море, као *средство* нашега саобраћаја са светом, није без крупних недостатака.

1. Јадранско Море је изгубило свој некадашњи трговачки значај. Луке Јадранскога Мора нису више станице светскога саобраћаја као пре

неколико векова; оне нису више ни центри у којима се врши размена производа балканских земаља. Велики светски путеви Средоземним Морем не стичу се више у Јадранском Мору већ, обично обилазећи њега, укрштају се у Солуну, од кога су већ створили најважнију тачку не само балканскога већ и средњеевропскога саобраћаја са Истоком. Упућена на неку луку Јадранскога Мора српска трговина, тражећи слободан излазак на пространи светски трг, нашла би се опет лице у лице са паробродским друштвима и пијацама поглавито Аустро-Угарске и Италије.

2. Када би чак Јадранско Море потпуно задовољавало потребе нашега трговинскога саобраћаја, правац тога саобраћаја не може се одређивати произвољно и независно од правца светскога саобраћаја. Тај правац, као што је то проф. Цвијић свестрано показао, излази данас на Солун. Ова лука је излазна тачка вардарско-мораве комуникационе артерије која је са уздицањем Средње Европе и надирањем њенога напонога привредног живота на азиски Исток добила велики европски значај. Она је привукла себи сву трговину из области пређашње и садашње Србије. Из раније Србије трговина је текла на север, из Старе Србије и Македоније на југ, а са састављањем ових области у једну државну целину под претпоставком једнаке предусретљивости одржаваће се трговина на обадве стране. Али правац север-југ не може бити вештачки промењен у правац исток-запад, ма колико се то желело из обзира политичких аспирација. Све вештачке мере које се у том циљу предузимају, као што је то железничка политика, траже изванредне

жртве и представљају по привреду терет сличан стратегиским железницама. А ако је српска влада, лупајући се по Арбанији, пропустила осигурати нашој трговини слободан излаз преко Солуна, онда братоубилачки рат није само један злочин према српском народу већ и један злочин за *шућ* рачун.

3. Излазак на Јадранско Море, као вентил сигуриости на случај ненормалних односа према северу и југу, оптеретио би нашу привредну снагу несразмерно великим жртвама. Пре свега подизање доброга пристаништа скопчано је са великим тешкоћама. Најбољи познавалац Балкана проф. Цвијић вели: „У оном делу који је узела српска војска има само један бољи залив и то је Драчки. И ако је засут песком и стога само 6—10 м. дубок и изложен јужним и југозападним ветровима, од њега би се могло направити добро трговачко пристаниште, *истина с великим трошковима*“.¹ Без великих техничких радова не могу се употребити за пристаниште ни остали заливи на тој обали.

Али сви ти трошкови око пристаништа и спровођења железнице губе се према оним непрорачунљивим жртвама које би осигурање тога саобраћајног правца гутало. Било да Србија добије само пругу било и један шири или ужи појас земље, одржавање арбанаскога становништва у покорности било би скопчано са жртвама за које би се добар трговац тешко одлучио. Што год би тај појас земље био шири, у толико би и жртве биле веће. За одржавање у покорности целе Северне Арбаније на коју се било око бацило, Србија би морала држати

¹ Вид. Јован Цвијић: Излазак Србије на Јадранско Море. Гласник Српског Географског Друштва. Год. II св. 2. Стр. 198.

велике војничке посаде и без сваке сумње посвегодишње пролевати крв за „повраћај“ реда. Транспорти српскога извоза на Јадранско Море кретали би се уз пратњу све јачега милитаризма, сталних мобилизација и тешких колонијалних ратова. Завојивачка политика је продрта врећа. Алжир је коштао Француску више од ратне оштете коју је 1871 платила Немачкој. Јужноафричке колоније су коштале Немачку преко милијарде марака а нису дале ништа. Заплетена у Арбанији Србија би тек тада видела да је остале завојевачке државе много лакше стићи у вршењу свирепстава према завојеваним народима него у подношењу жртава на које отпор тих народа гони. А ако Србија није у стању учинити ниједан корак у своме привредном јачању, а да не учини два у привредном расипању на непродуктивне циљеве, онда може очекивати време када ће људи чинити главни део њенога извоза, а они неће ићи преко Арбаније него преко Европе.

Тако излазак на Јадранско Море, искупљен завојевањем Арбаније, представља за Србију једну *економску* апсурдност. Али поробљавање арбанаскога народа, као средство изласка на море, показало се и као *политичка* апсурдност. На основици завојевачке политике, у којој никад не одлучују „преча права“ и „веће потребе“ већ искључиво већа снага, игра је за Србију била унапред изгубљена. Србија се у Арбанији срела са два великим силама које су тамо већ биле стекле већи утицај од саме Турске. Ништа не чини што Арбанија сама по себи није вредна жртва које Аустро-Угарска и Италија око ње подносе, јер се оне не подносе за Арбанију већ за утицај који се преко

Арбаније има у Јадранском Мору и на Балкану. Је ли влада г. Пашића правилно проценивала јачину отпора на који ће од стране те две државе наићи, или је прецењивала потпору својих „пријатеља“ — то питање није без интереса, али се за нас овде његова вредност губи пред фактом: *да је Србија својим завојевачким методима и прејензијама уз кейецку снагу несвесно радила да се Арбанско Пишање реши по жељи онах који своје ајензије подупиру јачим, несравњено јачим средствима.*

У веку крупне империјалистичке политике, завојевачка политика мала и привредно неразвијене Србије, упућене на заједницу а не давање малих око себе, показала се као економска и политичка апсурдност, као противуречност *in adjecto*, као немогућа политика.

Сан о изласку на Јадранско Море завојевањем Арбаније припада прошлости, али његова сенка ће дуго времена помрачавати небо над српским народом. Србија је хтела и излазак на море и једну своју колонију, па је остала без изласка на море а од замишљене колоније створила је крвнога непријатеља. Хтела је да истисне туђи утицај из Арбаније, а постигла је да га још више учврсти. Освајачким хитцем хтела је једно радикално, дефинитивно решење у корист свога господарства на јадранској обали, а успела је да се туђе господарство дефинитивно утврди. Њена тежња ка мору дала је наопаке резултате, јер је спровођена наopakим средствима, то јест: *оно што се могло постићи само у споразуму и пријатељско саучешће ослобођенога арбанаскога народа хтело се постићи против њега.* Тежње изласка на море методима завојевачке политике претрпеле су потпун пораз.

4. Војна окупација Арбаније.

Војну окупацију Арбаније српска влада је изводила са онолико смишљености и процене околности са колико се у приватном животу предузимају обичне шетње. По одсуству војничких и политичких предострожности на које су све прилике упућивале, тај озбиљни војни и политички корак лично је на какав политички „шпацир“, Lustreise што би Немци рекли, али „шпацир“ који ће у историји српскога народа остати као најкрвавији споменик једногодишњег ратнога режима буржоазије и најбољи сведок његове безобзирности према животима људи.

Са дивљењем је неко упоредио излазак српских трупа на Јадранско Море са Наполеоновим преласком преко Алпа. Што је до простог војника стајало, они су заиста огромне сметње савладали на начин који је дивљења достојан. Али што је стајало до војних и политичких управљача, они су по својој безобзирности чинили праву супротност прегалаштву војника, гомилајући лакомисленост за лакомисленошћу, лудост за лудошћу, жртве за жртвама. Та страховита ниска жртва пружа се од поласка до повратка. Дописник загребачкога „Обзор“-а, Д. Машић, описује поход дринске дивизије овако :

„Седми дан тога чемернога путовања стајао је српску војску доста жртва. Комора већ три дана није никако стизала. Није било хране ни за људе ни за коње. *Непрестано пешачење по зими и киши, несјавање и гладовање колико је сломило војнике, да су се сад једва држали на ногама.* Свакога тренутка склизнуо би по који коњ и скотрљао би се низ клисуру са товаром или муницијом. Људи су се устављали, трпали на себе муницију, и сами падали од *шерења и немоћи.* Већ је изгледало, ако потраје још само који дан тако, да

ниједан жив неће изићи из ових пустих планинских крајева. Али се ипак ћутећи ишло даље. *И тако цео дан, по несносној и нејресаној киши ша војска није ишла него се ујраво вукла у развученим колонама, остављајући за собом слабе, болесне и мртве.*"

Нимало мање муке и жртве имала је да поднесе и шумадиска дивизија, која се кренула од Призрена преко Ороши. О гладовању те колоне писао је један официр:

„Ма како да је посланица у то време био хлеб, ја сам могао добити једну половину — нудио ми је један мој војник, који га је плаћуо 4 динара. Сушра дан се продавао по 5 и 6 динара, а један је коњаник плаћуо за један шајич и парче сланине 8 динара. Доцније кад је нестало хлеба тако је исто скакала цена и кукурузу, јер се ситан брђански кукуруз дужине 12—15 см. продавао последњег дана грош комад. Ове високе цене слабо могући даћи пресаву о величини глади и муке што смо прејртели."

А када су се тако намучили официри, онда колике су тек биле патње оних сиромаша који за цело време дугога ратовања нису ни од куда добили ни кршне паре!¹

Од самога почетка приморски одред српске војске почео је обележавати свој траг честим гробовима помрлих од глади и умора, измрзлих од мраза без шињела и шаторских крила. Чије су то жртве? Према српским трупима које по својој бројној снази и физичкој изнурености нису биле способне да издрже никакву озбиљнију борбу са организованим арбанаским племенима, ова су се понашала са достојанством неутралних али и независних посматрача који су давали бесу и примали снисходљива увера-

¹ Упућујемо читаоце на драгоцене белешке друга Косте Новаковића које су од 1 јануара почеле излазити у *Борби* под насловом *Четири месеца у Средњој Албанији*.

вања о „мирољубивим“ намерама српскога војнога похода. Са ауторитетом једнога племенскога династа Пренк Биб Дада пропустио је гладне, голе и босе, до сржи у костима изнемогле српске трупе под условом да мирно прођу путем и да се не усуде чинити ма какво зло Мирдитима. Још строжије су се команданти чували да не дирну у стршљеново гнездо Малисораца.

Овакво држање арбанаских племена потицало је из уверења, добивена из Беча и Рима, да је аутономија Арбаније зајемчена и да ће се српске трупе морати вратити. Наполеон је пуштен преко Алпа, јер се Наполеон морао вратити.

Највећи део наших војника у Арбанији страдао је од болести, поглавито изнемоглости и дизентерије, која је морала настајући као природна последица глади и рђаве ојреме. То су страдања прежаљених, упућених на божју вересију, извршилаца наполеонских подвига о чијем најнужнијем опремању и снабдевању политички и војни управљачи нису ништа мислили. А њихови команданти који се нису устезали да убију од глади и изнемоглости пала војника или да то трпе нису имали ни трунка од духа онога рускога војсковође који је, прелазећи преко Алпа, повратио оданост гладне војске уласком у раку коју је самом себи био наменио. На целом маршу радиле су неизменично и свака у свом правцу следе силе: глад и изнемоглост, батине и револвер!

Колико је цењен живот ових људи нека послужи и овај пример. По наређењу команданта на дугачком путу од преко стотине километара остављена су мања одељења војника

као релејске станице. Лудост ове наредбе у чисто нојничком погледу је очигледна, као што је била очигледна и судбина ових напуштених људи који су се нашли у мору узрујана арбанаскога становништва, огорчена свирепствима српске војске у источним крајевима. То огорчење је ове јаднике прогутало. Од извесних станица није нико остао да јави шта је са њима било, и узаман их њихови родитељи и браћа још увек преко новина траже. Осветничко паљење села и масакрирање арбанаскога становништва није никаква накнада за узалудне губитке.

Ниска лудости и жртава која је на крају крајева прогутала приморски одред нема краја. Како је величина задатка у сваком погледу премашала снагу одреда, на предстражу на *Дајчу*, месту прве погибије у борби са скадарском посадом, бачено је нешто мало дриваца другог позива. Без шаторских крила и у кршу где није било ни дрвцета да се ватра заложу, они су чували стражу и пропадали од зиме. И после првога озбиљнога напада одморних трупа скадарске посаде дринци су морали попустити, остављајући иза себе лешеве које су појачања шумадинаца неколико дана купила и сахрањивала.

Али је *брдичка касапница* врхунац овога безобзирнога бацања људи у смрт и авантуристичких бравура без смисла и икаквих изгледа на успех. Историју те касапнице још увек обавија таман вео. Скадарска утврђења су најмодернијега типа, јер је Турска нарочито полагала да Скадар, као истакнути шиљбок на крајњој и врло важној тачци царства, буде што

боље утврђен. Ровови су маскирани, у земљи, и саграђени од бетона. Најбољим двогледима споља се ништа не види, а када се отвори борба не зна се одакле све ватра не сипа. Продирање нападача спречава неколико низова различних препона, нарочито хајдучких јама које се могу ставити под воду и бодљикастих жица које су повезане гвозденим стубовима утврђеним у цементним подлогама. Цело утврђење је сада брањено не само пешачком ватром из заклоњених ровова већ многобројном артиљеријом, нарочито градским топовима највећег калибра.

Да се таква утврђења не освајају голим шакама, уз потпору неколико брдских батерија, *чак без иједнога пољскога шоша*, то је могла проценити најобичнија војничка памет. Па ипак је напад наређен и 26 јануара српском народу приређена једна од најлуђих и најтежих погибија у целом српско-турском рату. Глас о страховитој погибији продрла је случајно преко Црне Горе до Београда, и београдска *Штампа* није погрешила када је у чланку „Битка на Брдицама“ напала страховиту погибију речима:

„Опште је осећање, да се тамо није водио рачун о људима. Људи су изгубили своју ранију вредност и вреде *шаман* онолико колико и бундеве.“

А после неколико дана „један стручњак“, иза кога се крије извесно неки официр, пише у истом листу у чланку „Један злочин“:

„Свакога дана избијају у јавности нови језовити детаљи о страховитој касапници на коју је изведен наш приморски одред на Брдицама. Влада, истина, продужава и даље да ову крваву трагедију обмотава највећом мистериозношћу и увек избегава да објави листу губитака које је наша војска претрпела у том махнитом предузећу. Али после објаве нашег изве-

штаја из Мурићана јавно мњење узбуђено је у тој мери *шим злочином извршеним над српском војском*, да затајивања и затишкавање виша не помажу. *На Брдицама пало је у лудо близу 1300 српских војника и 39 официра*. За тај бескорисни покољ мора неко одговорност да понесе.“

Тачни податци о губитцима на Брдици нису још објављени, али они су код Срба знатно већи него што је у горњем чланку наведено, а код Црногораца неколико пута толики. Хиљаде људи су бачени у смрт као да се од блата месе, као да никада више неће ником требати. Место да на горње оптужбе даде обавештења, владин орган *Самоуправа* је одговорила како је „пред зору, 26 јануара, командант приморскога одреда добио изрично наређење од црногорске Врховне Команде да врши напад на Брдицу.“ Напад је истога часа наређен и њему се има да благодари, по писању владинога листа, што је један положај Брдањола пао Црногорцима у руке! Према томе, командант приморскога одреда или је *свесно* бацио у смрт неколико хиљада својих људи ради успеха сумњиве вредности на црногорском фронту или је *сервирао* неколико хиљада жртава из респекта према високој личности главнога команданта црногорских трупа. Да су у целом предузећу одлучивали разлози који немају ничега заједничкога са најобичнијим правилима ратовања, види се и по томе што је у клопку упала само једна колона и усамљена, без помоћи и наслона десно и лево, изгинула. Тако је пред тврдим бедемима Скадра одиграна једна *крвава игра војске*, да би се задовољила монархистичка сујета клептомана који је под тим бедемима сахранио своју жалосну земљицу.

Месец дана после тога десила се страховита *погибија у луци Сан-Ђовани ди Медиа*. Трупe које су транспортоване из Солуна морем да појачају опсаду Скадра провеле су на лађама у луци читав дан, чекајући да се ко смилује и да их искрца, и у том чекању затекла их је турска крстарица „Хамидија“. Брдичка касапница није изазвала ни за нокат већу опрезност према опасностима у које се људи гурају. На Брдици није ордонанс на време пренео заповест за повлачење, у Медуи није „Хамидија“ пријавила свој долазак! Није учињено ни оно што се за спасавање људи могло учинити, „*И кайеџан лађе и сва послуга*, као што то у божићњем броју *Пијемонџа* лепо описује мајор Радоје Јанковић, *заборавише на спасавање војника*. Дисциплина попусти пред личноm опасношћу. Неред се ушуња у хладнокрвност. *Ниједан чамац за спасавање не би скинути*“, Војници беху остављени на милост и немилост „Хамидије“ која сву топовску ватру управи на лађу пуну војника „Вервењотис“. Мајор Јанковић описује тај очајан тренутак овим живим речима:

„Хук топова доби чаробну моћ над свима. У цигло једном моменту осети се трагедија тог несрећног дана. Војници, са спремом на леђима, бацаху се са неколико метара висине у воду дубоку неколико метара. Рањени се склањаху, да ударе завоје. Ране су биле грозне, задане комадима челика. Други се спуштаху низ конопце; по десет одједаред. Један конопац се отиште! Сва сила „Хамидијинога“ беса сручи се на „Вервењотис“.

И у том очајном тренутку, када није било ниједнога старешине да посаветује, ако помоћи не може, да подели судбину са својим војницима, окренула су своја два бртска топића два

војника без еполета, један поднаредник и један каплар, и ради спасавања својих другова ухватили се у коштац са топовским колосима једне ратне лађе! „Хамидија“ се повукла, остављајући иза себе прави пустош.

„Око лађе пловили су шињели, ранчеви, поломљени кундаци, војнички упртаци и остали трагови претрпљене катастрофе. Шајкаче, без господара, љуљале су се нешто под водом, као велике алге. Несрећне жртве расуше тамо амо, свучене њим фишеклијама, појонуле су и додирујући сиво-пљаме њесковишо дно њихале су се као подводно биље. Белеле су се руке ушољеника. У понекој љушка мртвачки сиснуша. Понеког шискао је шалас на ширину...

„На малом таласу љушкају се једне нове двојенице. Где где избије глава. Талас је прелива и заноси косу тамо амо, те се указује раздељак... Лепе момке из Подримља носи вода као опало лишће. Први пут од како су у рату, преварила их снага. Јунаци од Зебрњака, Абди-паше и Бакарног Гумна леже савладани. На сваком лицу по једна жеља неизречена. Њихове их веренице чекају, њихово воће пупи, њихове су очи мртве“.

И још бог зна где би се завршила ова ниска лудости и жртава, да се Скадар није предао и да питање Арбаније није дочепала Европа у руке. Са македонскога ратишта српска влада би упућивала нове трупе једне за другима, да попуне места оних које су прогутали снежни намети арбанских кршева, глад, болест, скадарско блато и Јадранско Море. Због једнога ни са једне стране нежељенога сукоба између српскога арбанаскога одреда и остатака Цавидове војске кренута је у Арбанију цела моравска дивизија, а шта би тек бало да Арбанаси нису мирно чекали решење Европе? Али су чак и „дивља“ арбанаска племена знала боље проценити пресудни значај тога решења по Ар-

банију него српска влада. Очекујући тренутак када ће испратити српске трупе одакле су и дошле, она су умела уштедети излишне жртве много боље од владе која је стајала под злокобном сугестијом рускога утицаја. И, зацело, после пола године гладовања, страдања, пропадања и лудога харчења људских живота, жалосни остаци приморскога одреда враћени су натраг, остављајући иза себе као једини траг преко 5000 војничких гробова и општу омрзнутост код становништва.

5. Колонијални ратови.

Да војна окупација Арбаније мора изазвати очајан отпор горштакких арбанаских племена није изгледа очекивала само влада г. Пашића. Она је заборавила да је Турска била обетована земља за навике ових горштака; да су их за мусломански свет везивале врло јаке верске везе, па је ипак један велики део државне моћи Турске био везан у овим кршевима, буне су постале редовно стање, из њих је дошао и један од најодсуднијих удараца младотурском режиму. Држање Арбанаса у покорности био је врло тежак задатак за Турску, и ако је она имала у Анатолији богат резервоар људскога материјала који је, када затреба, пребацивала против побуњеника у Европи, против арбанаских племена, као што је ова, када затреба, употребљавала против хришћана.

Са тим питањима српска влада се није много замарала. О природном отпору арбанаских племена она не само није водила рачуна, већ га је у ствари провоцирала, огласивши арбанаско насеље, по примеру свих завојевача, за људски

одрод према коме вреди *само* употреба грубе силе. После неочекиваних војних успеха према Турској и влада је, као и цео буржоаски свет у Србији, потонула у идолопоклоничко веровање у моћ оружја као *једино* радикалнога и решавајућег средства. Она је гурнула војску правцем ка приморју без икакве политичке директиве, посела њоме велики део арбанаских области без икаквих строгих наређења о држању војске према самопоузданим арбанаским племенима, и тиме је дала први потстицај сталном рату на граници с многобројним жртвама са једне и са друге стране. Представницима власничке политике није ни на ум дошло да мисле колико би жртва могло бити уштеђено вођењем рачуна о држању војске према покореном становништву и о неодољивој упорној тежњи ових племена да им се иначе тешки услови опстанка не сужавају и животне навике дрско не вређају.

И чим је солдатеска, остављена самој себи, солдатеска иза које се политички управљачи нису видели, дошла у додир са арбанаским становништвом, она је починила такав пустош који је арбанаски народ гурнуо у очајну борбу за одржање. Тако је отворена *серија колонијалних бораба* које са већим или мањим прекидима трају од преласка српске војске преко турске границе до данас и којима се краја још нигде не види.

Слепа и глува према најгрубљој пракси колонијалног истребљења које је солдатеска вршила, буржоаска штампа је подигла паклену повику против „арнаутских дивљаштава,“ и та је повика расла са немоћу владе да одоли притиску својих моћних супарника око Арбаније.

Ни несумњиво дивља и некултурна афричка племена нису никада дочекивала европскога наметљивца целивањем његове беле руке. Још мање се то могло очекивати од Арбанаса који су већ били испуњени извесним политичким тежњама за које су последњих десетак година толико жртава поднели и са којима је био упућен да рачуна сваки онај који није био унапред решен на борбу до истребљења.

Арбанаска побуна септембра месеца, због које је Србија морала поново мобилисати близу три дивизије, је класичан пример како се колонијални ратови изазивају. Окупација српске војске простирала се са истока до на саме капије клисура и кланаца. Она је раставила орача од њиве, стоку од паше, стада од појишта, село од воденице, купца и продавца од пијаце, околину од вароши, а читава планинска насеља од свога привреднога центра и житнице за исхрану. Арбанас с оне стране није смео крочити на своју земљу која је остала на овој страни. Сви извори за живот били су пресечени. У очајању и глади народ је најпре молио за слободан долазак на тржишта, а када му је и то ускраћено, између смрти од глади и смрти од олова он је изабрао ову другу. При тој побуни могли су се умешати разни домаћи и страни агенти, на које је влада с планом скретала пажњу јавности, али земљиште за евентуални утицај тих елемената припремила је влада г. Пашића, одбијајући арбанаско становништво од себе оним истим средствима којима је се најбоље могла послужити да му положај олакша и да га себи привуче.

Али војни режим није само обуставио послове и пресекао редовне изворе зараде, већ

је *попљачкао* од становништва целу готовину људске и сточне хране. При средњевековном систему снабдевања трупа, да се колико толико утоли глад војника, гурани су у глад мештани. Тај систем снабдевања трупа напунио је цепове многога војнога и цивилнога чиновника који су у ове области ушли са довољно искуства колика је моћ новца; он није олакшао народу у Србији терет ратних трошкова, а натоварио му је на врат још теже бреме угушивања изазваних буна.

Влада је ту пљачку узаконила и подигла до највишега степена увођењем *контрибуционих такса* које су војне и цивилне власти у новим крајевима наплаћивале. О скандалозној претераности тих такса довољно је да наведемо само ова неколика примера. Од сто килограма наплаћивано је на шпиритус 117 дин., на гас 54·65, на со 17·60, на шећер 30, на пиво 20, на зејтин 20, на кафу 100 и т. д. *Похваћани су, дакле, сви они предмети који се у народним масама највише троше, без којих оне не могу.* Оне су се свалиле као сињи терет на опљачкане и зарада лишене мештане и на сироте војне обвезнике, ако су кад и кад попили кафу, набавили гаса за своје стражаре или купили које парче шећера да разблаже опорост оморела и буђава тајина. И када их шаље у смрт за бољу будућност њене експлоатације, буржоазија их прати својим познатим апаратом посредних пореза. А да тим таксама не би много збунила ненавикнути трговачки свет нових крајева и да би га упутила како да се помогне, на признаницама по наређењу Врховне Команде пише: „Увозник се овлашћује да контрибуциону

таксу, наплаћену на ову робу, пренесе на потрошача.“¹

У сасвим нормалним приликама, када привредни живот тече потпуно редовним током, оволико поскупљивање живота изазвало би несносно стање. У приликама, пак, када је извор редовних зарада пресануо и готовина поплаћкана, народ од лира „разоружан“, контрибуционе таксе су гониле право очајној одбрани живота. Када се све то има на уму: да за живот Арбанаса није нико никоме одговарао, да је војска рупила у примитивне животне навике са својом крутом логиком силе, да су сви извори живота пресечени, људи и стока остављени без хране, де је плачка додијала и малом и великом, и богатом и сиромашном, — када се све то има на уму, онда имате пред собом ретко типичан случај *како се стварају буне*. Да не говоримо о ужасним сценама беде и глади које су се одигравале по Скадру и другим прибежиштима потиснутога арбанаскога становништва!

И када је буна избила, влада је преко заступника министра спољашњих дела изјавила да ће Арбанаси бити „примерно кажњени“, буржоаска штампа је тражила истребљење без милости, а војска је извршивала. Арбанаска села, из којих су људи били благовремено избегли,

¹ У безобзирности својој власти су отишле тако далеко да те таксе наплаћују по *бруто* тежини, дакле и на дару, на тежину суда! Напр. сандук пива од 50 флаша је тежак 120 кгр: такса се наплати од те тежине, и ако самога пива нема више од 35 кгр. Тако је и са гасом, шпиритусом и т. д. Код шпиритуса напр. судови су обично гвоздени, а потрошачи плаћају таксу не само на шпиритус већ и на гвозђе кога не виде. *Тако су ње ипаксе удвосиручене и упросиручене.*

беху претворена у згаришта. То беху у исто време варварски крематоријуми у којима је сагорело стотинама живих жена и деца. И докле су устаници заробљене српске официре и војнике разоружавали и пуштали, дотле српска солдатеска није штедела ни њихову децу, жене и болесне. Верна слика тих варварстава изнесена је у дописима из Арбаније у „Радничким Новинама“, у чланцима *Крвна освета солдаџијске и Црногорски бес*. Још се једном потврдило да је народна побуна најпримитивнијих елемена увек хуманија од праксе сјајаће војске коју модерна држава проишв побуне уиошребљава. Српски власници су отворили свој регистар колонијалних убијања и грозота и могу већ достојно ступити у власничко друштво Енглеза, Холанђана, Француза, Немаца, Талијана и Руса.

6. Резултати завојевачке политике.

Од буржоаских опозиционих група у Скупштини с правом је неко истакао да у спољашњој политици ратна влада радикалне партије за време балканских догађаја није имала начелне опозиције изузимајући социјалну демократију. Та сагласност буржоаских група у спољашњој политици постигнута је истина већим жртвама радикала него њихових противника, јер ако је обезбеђење Балкана балканским народима иуштем међусобног сјоразума било до ових догађаја у истини руководно начело радикалне партије у балканској политици, онда је несумњиво да се она у току догађаја више примакла својим противницима него они њој. У сваком случају политика радикалне владе

била је у погледу правца израз целокупне буржоазије, а г. Пашић најпогоднија личност да њеном „реалном“ политиком руководи.

У својој арбанској политици, као и у другим приликама, г. Пашић воли да нас оставља у неизвесности шта управо хоће. И у дипломатском раду он је пре свега шеф партије која се развила из колебљиве и неодређене ситне буржоазије и која, ношена догађајима, гледа да окретношћу и ситним лукавствима надокнади одсуство широкога политичкога видокруга и способности да у одређеном правцу истраје. За време великих догађаја на Балкану та колебљивост је у толико јаче овладала кабинетима балканских државица, у колико је расла несразмера између великих прохтева и малих средстава. У дипломатској вештини г. Пашића она је добила израза у његовој спосолности да нешто хоће *и* неће у исто време, а та политика хоће *и* неће оставља истина њеном руковоцу отворена врата на која ће се од најозбиљније предузета корака моћи повући као од покушаја на који се озбиљно није ни мислило, али те „покушаје“ српски народ је скупо платио. У таквим покушајима и пипањима протекли су најсудбоноснији историски моменти, који су изискивали одлучно залагање свега ауторитета за одлуке које би биле резултат реалне процене опште ситуације на Балкану и стварнога положаја балканских народа.

Каква је та ситуација и каква она решења налаже?

Балканско Полуострво је једна мешавина нација са изукрштаним историским успоменама. Поједини делови полуострва који у тим историским успоменама представљају области за

себе, унели су се једни у друге и леже један другом на природним правцима културнога и привреднога саобраћаја са светом. То нарочито важи за његове централне области, Стару Србију и Македонију, за области које чине главни део турскога наслеђа балканских државица. Тако, када је из тих области напорима народних маса турско господарство истиснуто, ступили су напред власнички кругови балканских државица са пуним шакама планова и деоби задобивених области на основу историских и националних права, економских и политичких нужности. Али, ето зла! деоба није могућа а да се не погази национални принцип, не угрози државни опстанак, не повреди стварни привредни интереси и уображена и преживела историска права. Као природна капија Балкана Солун је например потребан свима, а Солун је један и недељив. Саобраћајну и привредну осу Балкана, без које Солун не би био што је, представља несумњиво вардарска долина, а она је такође једна и недељива. Исто тако су се и границе средњевековних царстава често померале и преклапале, због чега су и историске претензије балканских државица у непомирљивој супротности. Ко ће, затим, утврдити где престаје и где настаје граница српскога и бугарскога народа уопште? Како да се прикупе у једну националну заједницу македонски Словени а да се не поробе Грци и остали народи? Како да се прикупе у једну националну државу Грци у Тракији а да се не поробе Турци и не пресеку везе Бугарске са Бугарима у околини Солуна и даље до Костура?

Ето само неколико наговештаја о маси стварних и уображених питања, истинских и лажних

интереса, који су са уништењем турске власти потекли као вода из разбијена суда, и који су могли бити повољно решени само *стварањем једне нове заједнице*. Отворена уништењем једне целине, та питања су могла бити мирно и повољно решена само у једној *новој целини више форме*. То је био једини пут који поуздано није водио у рат већ зближењу, слободи, снази и општем напретку на Балкану. Да не говоримо о великом значају отклањања братоубилачкога рата, заједница народа на Балкану је уопште оно решење сложенога Балканскога Питања којим би сви балкански народи добили најповољније погодбе за мирно и успешно развијање у будућности. Само стварањем нове заједнице наместо срушенога турскога господарства могла се сачувати давно изгубљена национална слобода да се опет не утопи у крвавој међусобној отмици око задобивених области, отмици која је највећа несрећа по слободу балканских народа. Та слобода је отмичарским грабежом освојених области удављена пре него што се била родила, а тиме је историски потврђено гледиште социјалне демократије да *национално ослобођење балканских народа није могуће без уједињења целога Балкана у једну ошћу заједницу*. Таква народна заједница у исто време ослободила би све народе и области Балканскога Полуострва узајамнога стешњавања и затварања које честе границе са собом носе и свима отворила слободан излазак на море. Балкан би постао *једна* пространа привредна област у којој би модерни привредни живот добио полета, и сваки део те области добио би у целини јемства за слободу саобраћаја, за осигурање привредних потреба, за брже привредно ра-

звijaње уопште. *Истинска економска еманципација балканских народа лежи у привредној заједници Балкана.* А са уједињењем политичких снага и привредним напретком балкански народи били би способни да даду отпора завојевачким тежњама капиталистичких европских држава.

Ако има политичкога реалитета на Балкану, то је нужност заједнице балканских народа. Уверење о тој нужности истиче из посматрања стварне ситуације на Балканском Полуострву као из какве отворене књиге која тако прецизно оцртава нашу будућност, *и само она пољитика балканских државица је реална којој ња мисао служи као руководно начело.*

Као један чин у великој балканској драми, најтешње везан са претходном и потоњом радњом, завојевачки поход Србије на Арбанију је најгрбље одступање од начела заједнице балканских народа, а у исто време одступање које је плаћено најочигледнијим поразом. Како се тај чин догађа изван оне замршености историских, етнографских и политичких односа која обавија спорове у Македонији, то се у њему најјасније испољавају тенденције балканске политике буржоазије. У њему су до костију разголићене нетолеранција власничких класа према другим народима, завојевачке тежње и готовост буржоазије да их спроводи најбруталнијим злочинствима каква су до сада извршивана само у прекоморским колонијама. Напуштање начела заједнице балканских народа још при склапању уговора о заједничкој акцији против Турске отерало нас је да се пребијамо и узаман сатиремо по вратоломној Арбанији, а истерани из ње одбачени смо на Брегалницу да се варвар-

ски и сулудо кољемо са браћом. Једна погрешка је повлачила другу, један пораз дао је други. Тако је „реална“ политика г. Пашића запечаћена двама врло реалним поразима: арбанским и брегалничким. А када се арбанска авантура хоће да правда отсецањем од Солуна, а брегалнички злочин одбацивањем из Арбаније, онда се мора да истакне да је узрок оба зла један и исти, наиме: *завојевачка њежња буржоазије и власничких клика и фактора на Балкану и њихова неспособност да ограниченом сепаратизму господарећих интереса преопоставе начело заједнице које су некада проповедали многи њихови представници.*

Завојевачко држање Србије према арбанаском народу специјално пружио је једно искуство више о великој опасности коју свака борба између балканских народа представља за једну и другу страну. Оно је, у исто време, показало и како се политиком власничких класа уноси мржња међу народе.

Данас је постало врло ризично проповедати потребу заједничкога рада са Арбанасима. У пагубној утакмици да оправда једну наопаку политику буржоаска штампа је створила о Арбанасима читаву кулу неистинитих и тенденциозних мишљења, а освајачка политика Србије са својим варварским методама морала је Арбанасе испунити дубоком мржњом према нама. Али тога није некада било. Српска и арбанаска племена под Турском, као што се то види из причања Марка Миљанова, живела су у блиским везама. Њих је спајала врло велика друштвена сродност, изражена у многим заједничким обичајима, предањима и успоменама, као и у многим заједничким акцијама против

турских власти; често пута постоји и крвно сродство. Према оном што је у народу забележио Миљанов, Кучи, Белопавлића, Хоти, Пипери, Клименти нису представљали увек две групе племена, арбанаску и црногорску, подељених у два непријатељска логора, већ су она често стајала на једној страни против заједничкога непријатеља. Као прилог томе да су усмене на те блиске односе живе у арбанаском народу може се узети и она изјава Арбанаса коју је на свом путу по Арбанији забележио Доситеј Обрадовић: „ми смо са Срби један род и племе били“.

Многи фактори и догађаји после тога водили су томе да се наместо добрих суседних односа и осећања сродности почиње ширити нетрпељивост и непријатељство. У том правцу највише су придонели с планом спровођена политика раздора из Цариграда и поступање Србије и Црне Горе према арбанаском становништву за време ратова са Турском.

Ако је ипак ико имао услова за споразуман рад са Арбанасима, то су га имале Црна Гора и Србија. Не само измешаност насеља и сродност суседних племена већ и узајамност интереса упућивали су ова два народа на споразум и пријатељске односе. Као што пут на Јадранско Море иде преко једноставнога арбанаскога насеља, везе Арбанаса са унутрашњошћу полуострва воде преко српске границе. Као што је нама потребно море, још више је њима потребно копно. Ако нас упућују на Арбанасе бриге за извоз, Арбанасе упућују на нас бриге за хлеб. Ако се те две стране не споразумевају, оне се узајамно стешњавају и даве.

Али сви изгледи за политику споразума и пријатељства разлупали су се у овој прилици

много више о један осион освајачки гест Србије него о сировост арбанаских племена. Србија није ушла у Арбанију као *браћ* него као *освајач*. Шта више она није ушла ни као *полицитичар* већ као *груб солдаћ*. Иза грубе војничке практике политичар се није видео. Управо, он је имао само једну мисао која је се садржала у наређењу: идите и освојите! Или покорити или пропасти! Са политиком која није рачунала са *људима*, са *племенима*, са *народом* и природном тежњом да и Арбанија стече своју самосталност, Србија је изгубила сваки додир са представницима арбанаскога народа и њега одгурнула у очајну мржњу према свему српском. Ако арбанаски народ није до сада представљао једну националну целину коју би могла загрејати и покренути једна мисао, та заједничка мисао је данас нажалост у општем *националном* револту арбанаскога насеља против варварскога поступања његових суседа, Србије, Грчке и Црне Горе, револту који је један велики корак у националном буђењу Арбанаса.

Ослањајући се искључиво на солдатеску која нема разумевања ових питања, српска влада, занесена освајачком жудњом и опсењена страним утицајем, није чак умела искористити своју полугодишњу власт у Северној Арбанији ни за један акт који би оставио трага и ублажио ране. Она то није умела учинити чак ни у последњем часу када је питање о аутономији Арбаније већ било сазрело. Народне масе су жудно тражиле ослобођење из беднога чифчискога положаја, али за таква *револуционарна* дела имала је разумевања само Наполеонова војска револуције. Образованији редови нису крили од

српских посада непоколебљиву приврженост идеји аутономије Арбаније, али то што би умео *полишички* проценити сваки енглески конзервативац било је и сувише далеко од српских радикалаца. Они су надирали ка мору на снагу. Као непријатељ Србија је ушла у Арбанију, као непријатељ је изашла.

Безгранично непријатељство арбанаскога народа према Србији је први позитиван резултат арбанске политике српска влада. Други још опаснији резултат јесте учвршћивање у Арбанији две на западном Балкану најзаинтересованије велике силе, а оно представља једно искуство више до свако међусобно непријатељство балканских народа користи само њиховом заједничком непријатељу. Завојевачко држање Србије, Грчке и Црне Горе није могло спречити стварање аутономне Арбаније, али је оно тога најмлађег пиџмеја на Балкану гурнуло да се још пре појаве на свет преда на милост и немилост Аустро-Угарске и Италије. Тај факат је од велике опасности по мир и слободно развијање Србије. Јасно је да та опасност не долази од тога што је аутономна Арбанија уопште створена, већ од тога што је она створена у борби против завојевачких жеља суседних балканских државица, што је управо од њих отета заузимањем Аустро-Угарске и Италије и што је тиме узове две државе тако јако привезана. Тамо где је пријатељство потреба и једне и друге стране завладало је страсно непријатељство, а пријатељске везе учвршћују се између две стране од којих је једна унапред осуђена да буде жртва друге.

И један и други позитивни резултат освајачке политике Србије према арбанаском народу

осетиле су државне финансије и наш привредни развитак, али највише оне десетине хиљада робова што пропадају по арбанским кршеви-ма. Они су избачени на границу да својим животима заустављају талас огорчења који су власници завојевачком политиком изазвали и да чувају земљу од опасности у коју је том приликом увучена. Ланцима којима је хтела оковати туђи народ буржоазија је стегнула слободу своје земље и свога народа.

Докле се, напослетку, освајачки поход на Арбанију хоће да оправда лажним теорија-ма о неспособности Арбанаса за национални развитак, истините, на жалост врло истините зле последици тога похода показале су пред целим народом неспособност власничких класа за политику народних интереса. Какве ће резултате дати рад оних који се у Арбанији за аутономију своје земље боре, то је засебно питање на које ће једино будућност дати тачан одговор; али потпун и скуп пораз освајачке политике наше буржоазије која се против аутономије борила стоји пред нама као свршен чин и звони као једна фина историска иронија на теорију националне „неспособности“ Арбанаса. А пошто са поразом освајачке политике није завршен ланац опасности и жртава по слободу српскога народа и будућност Србије, потребно је бар сад погледати истини у очи и насупрот предрасудама признати: *да је борба коју данас арбанаско њлеме води њриродна, неизбежна историска борба за један друкчији њполиитички живош него шњо га је имало њпод Турском и друкчији него шњо му га намећу његови свирейи суседи, Србија, Грчка и Црна Гора. Слободан српски народ треба ту борбу да цени и*

поштује колико ради слободе Арбанаса толико и своје, и да свакој влади одрече сва средства за завојевачку политику.

Као представник пролетаријата који није никада био измеђар завојевачке политике владајућих класа, социјална демократија је дужна пратити корак у корак истребљивачку политику власника према Арбанасима, жигосати је као варварство које се под лажним изговором „више културе“ врши, као класну политику буржоазије која се најштетније одазива по класне интересе пролетаријата, као антинародну завојевачку политику која доводи у опасност мир и слободу земље и силно погоршава положај народних маса. Против те политике социјална демократија истиче своју лозинку: *полишичка и економска заједница свих народа на Балкану, не изузимајући ни Арбанасе, на основици њуне демократије и њошине једнакости.*

САДРЖАЈ

	СТРАНА
Предговор	3
I. Из живота Арбанаса.	
1. Постојбина и распрострањае	5
2. Племенска организација и крвна освета	11
3. Економске прилике	20
4. Карактер народа и духовни живот	26
II. Аутономна Арбанија.	
1. Почетци покрета за аутономију	36
2. Север и Југ: Геге и Тоске	43
3. Изгледи у будућности	50
III. Борбе око Јадранскога Мора.	
1. Јадранско Море и борбе на Истоку	58
2. Аустро-Угарска и Италија	62
3. Јадранско Море и Балкан	67
IV. Србија и Арбанија.	
1. Завојевачке тежње наше буржоазије	70
2. Тежња ка мору	79
3. Пораз завојевачког подвига	88
4. Војна окупација Арбаније	94
5. Колонијални ратови	103
6. Резултати завојевачке политике	108

80-d

